

Gazda István

**Könyvkereskedők a régi Váci utcában
a pesti könyvnyomtatás első száz évében**

TARTALOM

Bevezetés

1748

1770

1783

1789

1803

1827

1832

1834

Időrendi mutató

Helyrajzi mutató

Illusztrációk a Váci utcai könyvkereskedelem történetéhez

Főbb forrásmunkák

Lectori salutem!

A szerkesztők és a nyomdászok ősi üdvözlétével köszöntik az olvasót a régi Váci utca könyveseinek mai utódai, akik neves és névtelen elődeikhez hasonló szakmai elkötelezettséggel és megszállottsággal teszik a dolgukat: kínálják a könyvet a Váci utcán nap mint nap keresztül-hömpölygő, végtelennek tűnő emberáradatnak. Munkájuk sikerének látványos fokmérője a Váci utcai könyvesboltokban tapasztalható állandó zsúfoltság.

Pedig a mai Váci utca - akárcsak a régi - nem szűkölködik könyvkereskedésekben: úgy sorjáznak ezek egymás után az alig pár száz méteres útszakaszon, mint a párizsi Szajnaparton a híres bouquiniste-ok standjai. Kirakataik fényesek, választékuk méltó a világváros rangos bevásárló-utcájához. Bízvást nevezhetjük tehát a mai Váci utcát a magyar könyv egyik főutcájának, mint ahogy az volt a múltban is. E ragyogó múlt fejezetét dolgozza fel ez a könyvecske, nemcsak a mai Váci utca könyvesei, hanem a magyar könyv minden barátja, olvasója számára.

Bevezetés

Több mint százötven éves múltra tekint vissza akadémiai könyvkibocsátásunk, és a terület önálló könyvkiadó hivatala is elmúlt száz esztendő. A Magyar Tudós Társaság kezdetben nem rendelkezett saját nyomdával, sőt még könyvkiadó bizottsággal sem - ez utóbbi csak 1872-ben alakult meg -, így a megjelentetésre szánt kéziratokat a kinyomtatásukra vállalkozóknak nyújtották át, a kész kötetek forgalmazása pedig a „mindenre elszánt” kereskedők privilégiuma volt. E kiadványok eladása komoly vállalkozói szellemet igényelt, hiszen a tudóskör nem éppen kelendő művek sorát adta közre; a köteteket 1833-tól Eggenbergerék forgalmazták, később pedig Emichék, majd a Hornyánszky-féle kereskedés.¹

A múlt század legismertebb akadémiai könyvkereskedője az ifjabbik Emich Gusztáv volt, aki nemcsak a tudorok írta kötetek kiadására és forgalmazására vállalkozott, de vevőinek néha a saját maga összeállította ajándékkönyvvél is kedveskedett. 1860-ban például a magyarországi könyvnyomdászat históriájáról adott közre ilyen e megjelöléssel: „Emléklül ügyfeleiknek nyújtják ifj. Emich Gusztáv és Szabó József nyomdászok. Nyomtatta [id.] Emich Gusztáv magyar akadémiai nyomdász.”

E kötetecske óta jó 125 esztendő telt el: a tudós társaságnak azóta lett önálló kiadója, nyomdája, sőt három könyvesboltja is, mely utóbbiak közül a Váci utcai most ünnepli újjászületését. Egy ilyen ünnephez talán az emichi típusú ajándék illik a legjobban: egy füzet a régi Váci utcai könyvkereskedőkről és könyvnyomtatókról, akik a tudományos kutatásnak nem mindig kedvező gazdasági érakban is vállalkoztak a régi tudósvilág szellemi termékeinek közkinccsé tételére. Közülük jónéhánynak már a nevére sem emlékszik a művelődéstörténetírás, ami részben annak tudható be, hogy mivel ők maguk nem voltak írók, hanem csak kiadók, nem kerültek be sem Szinnyei József, sem Gulyás Pál hatalmas életrajzi gyűjtésébe, s többségükről nem emlékezik meg a Magyar Életrajzi Lexikon sem. A róluk szóló adatokat egy-egy korabeli nekrológból vették át a historikusok, és azokat - akár helyesek voltak, akár helytelenek - az egyes tanulmányírók már egymástól örököltették. Nehéz is rendet vágni ebben a kusza adathalmazban, de ahol lehetséges volt, ott igyekeztünk a levéltári források alapján a valós tényeket rekonstruálni. A vitatható adatokra - nem akarván untatni velük az olvasót - csak e rövid tanulmány végén, a jegyzetekben utalunk.

E kis füzetrel a régi Váci utcai könyveseknek kívánunk emléket állítani, elsősorban azoknak, akik már a 18. században is e szakma mesterei és - természetesen - megszállottjai voltak. Históriainkat hadd kezdjük a végénél: 1857-nél.

A mai Váci utca 2-es számú háza - az Akadémia új könyvesboltját befogadó épület - helyén akkor még egy másik ház állott, amelyre csak 1870-ben emelte a ma is meglévőt Clemens Wawra építész.² 1857-ben az itt sétálók e ház homlokzatán egy új időmérő szerkezetre lettek figyelmesek: egy villanyórára. Ezt a csodaszerkezetet Lechner József órás-mester boltja fölött

¹ Szántó György Tibor: Fejezetek az akadémiai könyv-és folyóiratkiadás történetéből. Bp. 1983. MTA Könyvtára. 122 p. (Magyar Tudományos Akadémia Könyvtárának közleményei. Új sorozat 11.); Fráter Jánosné: A Magyar Tudományos Akadémia állandó bizottságai. Bp. 1974. MTA Könyvtára. 425 p. (Magyar Tudományos Akadémia Könyvtárának kiadványai 70.) (Könyvkiadó Bizottság: pp. 33-60.) Az Akadémia önálló kiadói bizottságát, majd főhivatalát Csengery Antal szervezte meg. Vö: Szántó György Tibor: Csengery Antal. Bp. 1984. Akadémiai. 285 p. (A múlt magyar tudósai.) (Különösen: pp. 138-152.)

² Vö. Tarr pp. 102-103.

helyezték el - megvalósítója az egykoron ezermester hírében álló Csomortányi Sándor volt -, és ez lett Pest első nyilvános villanyórája. A Tóth Kálmán szerkesztette Hölgyfutár 1857. május 5-én, kedden így írt erről az eseményről: „Lechner József órás, Váci utcai boltja fölé egy villanyos órát alkalmazott, melyet Csomortányi gépésszel együtt készített. Ez óra kettős számlapja éjjeli tizenkét óráig gázzal lesz világítva. Ez az első ilyenmű készítmény Magyarországon, de remélhető, hogy e nyilvános példát sokan megkedvelik.”

De történt itt más is 1875-ben: a Vastuskó-házban (ma Váci u. 5) megnyílt Ráth Mór könyvesboltja, egy valóban modernnek mondható könyvkereskedés. A könyvkereskedelem honi történetében még azért is jelentős e dátum, mert a Bach-korszak korábbi éveiben nem adtak ki új kereskedői engedélyeket, ebben az évben viszont Ráth két kollégája is üzletet nyitott: Pfeifer Ferdinánd és Osterlamm Károly. A Vasárnapi Újság 1875. november 8-án ezt írta hármójukról: „Szeretjük hinni, hogy ez új vállalatok mind csak szellemi szükségünk szaporodását hirdetik.”³ 1875-ben volt száz esztendő a pesti nyomdászat is, ekkor emlékezhetek meg az első, Pesten nyomtatott könyv - melyet az első pesti könyvkereskedő megrendelésére készítettek - kiadásának századik évfordulójáról.

Akkorra tehát már ezen az aránylag nem sok lelket számláló településen s aránylag fiatal egyetemvárosban, Pesten is „felnőtté lett” a könyves szakma - a nyomdászat, a kiadás s a kereskedelem -, így hát mi inkább arra keresünk választ a továbbiakban, milyen volt ennek a „gyermekkora”, vajon mi történt e könyves utcában „könyvügyben” az ezt megelőző évtizedekben. Gutenberg Váci utcai utódairól kívánunk tehát szólni a 18. század és a 19. század közepe között eltelt száz esztendőben.

³ Id. Varga p. 50.

A könyvkereskedőként is jól ismert Wodianer Arthur a millenium tiszteletére kiadott egyik monográfiában így ír: „... a Mátyás király alatt jelentéktelen Pestnek is volt (már) könyvkereskedője: a nürnbergi Koberger Antal kiadó és könyvárus veje itt működött, mint a nürnbergi ház képviselője (faktora).”⁴ Lényegében ugyanennyit tudunk a jó kétszáz évvel később (1703) Pesten polgárjogot nyert Kirchhoffer Ferenc könyvkötő-könyvkereskedőről is. Annyi azonban bizonyos, hogy Pest első könyvkereskedői („bibliopolis”-ai) a könyvkötők voltak. E tényhez kapcsolódik Pest város tanácsának egyik 1748-as döntése, melyben az egyik korai, hivatásos, 18. századi pesti könyvkereskedőnek, Mauss Gellértnek csak úgy adott működési engedélyt, ha a kötött formában terjeszteni kívánt műveit a már Pesten dolgozó, önálló műhelyt fenntartó iparosoknál kötteti.⁵ Ekkoriban Vohr József, Sátor Péter és Pécsy András pesti könyvkötőkről van tudomásunk. Pécsy utóda 1752-ben a győri születésű Müller Jakab lett, aki már kereskedéssel is foglalkozott, amit az is bizonyít, hogy mint kereskedő lett 1773-ban pesti választott polgár. Hagyatékában - 1775-ben - mintegy kétezer művet számláltak, elsősorban imakönyveket és tankönyveket.

Mauss nemcsak kereskedő volt, de néhány művet ki is nyomtatott, ezek számát 1748 és 1759 közötti időszakban 13-ra tesszük. Könyvei többségét a bécsi Trattner, a budai Nottenstein, az ugyancsak budai Landerer és a pesti Eitzenberger nyomda - és a kinyomtatásukhoz engedélyt adó cenzorok - jóvoltából tudta megjelentetni. Mauss kiadványai nem voltak különösen jelentősek, talán csak Perghold Pál Lukács négykötetes jogi munkájának általa történt közreadását emelhetjük ki. Perghold az 1757-ben nyílt pesti jogi szakiskola tanára volt, így munkáját nyilván tankönyvnek is szánta. Valószínűleg Mauss árusította a jogi szakiskola többi kiadványát is.

*

A 18. században mintegy tízezer könyv jelent meg hazánkban - a kisebb nyomtatványoktól most tekintsünk el -, a század elején évente átlagosan 40-50, a 30-as évektől 60-70, a 60-as években 80-90, a 70-es évektől pedig már 100 fölött volt az egy év alatt kiadott művek száma; a 90-es években ez a szám meghaladta a 200-at.⁶

Itt tehát egy fejlődés figyelhető meg, de a művek darabszáma még nem ad felvilágosítást a terjedelemtől és a példányszámról. Ha ezt is összesítve szeretnénk látni, úgy arra csak a kinyomtatásukhoz felhasznált papír mennyiségéből következtethetünk. Addig míg hazánkban a 17. században a „hivatal” 14.700 rizsma papírt használt fel, a kultúra 2160-t, a lakosság pedig 690-t; ez a 18. században így alakult: 72.000 - 11.400 - 2300. (1 rizsma = 500 nyomdai ív.) Ha pedig a lakosság számának növekedésével vetjük össze a kulturális célra felhasznált papír össz mennyiségét, akkor végül is egy lassuló ütemű növekedésről adhatunk csak számot, holott a 18. század végétől egy ennél gyorsabb kulturális fejlődést, így monográfiákat, nagyobb példányszámokat, szélesedő tudósi réteget váránk.⁷

⁴ Vö. Wodianer p. 499.

⁵ Maussról vö. Sennowitz II. (Corvina 1896. p. 188.) és OSZK p. 336. (Lásd még a 17-es jegyzetet!) A könyvkötőkről: vö. Gulyás.

⁶ Vö. Csapodi II.

⁷ Bogdán István: A magyarországi papiripar története. Bp. 1963. Akadémiai, pp. 281-284.

A kereskedők munkáját nagyban nehezítette a *cenzúra* (a kéziratok kiadás előtti átvizsgálása) és a *revízió* (a külföldről behozott könyvek ellenőrzése).⁸ Ezek vizsgálatával I. Lipót kora óta foglalkoztak, hol Nagyszombatban a jezsuiták, hol Bécsben, néha a megyéspüspökök, később pedig a főállású szakemberek. 1720-tól a nagyszombati egyetem kancellája volt a cenzor, 1726-tól a megyéspüspökök, világi jellegű írások esetében pedig a nyomdát felügyelő hatóságok adhattak engedélyt a kiadásra. E munkát 1730-tól a Helytartótanács irányította; 1747-től hivatásos, országos cenzorokkal. 1754-ben készült el az első *Catalogus Librorum Prohibitorum*, vagyis a tiltott könyvek jegyzéke. Később maga a jegyzék is tiltott lett, hiszen a kereskedők rájöttek arra, hogy az igazi üzlet a tiltott művek terjesztésében „rejlik”. (Az első ilyen szigorítás 1767-re datálható.)

Sok mai szerző félreérti a revízió lényegét. Ez nem annyira egy-egy mű tiltására vonatkozott, mint inkább azok nagybani terjesztésére. Ha viszont a kereskedő megjelölte, hogy kinek kívánja eladni a tiltott művet, többnyire engedélyt kapott az üzlet lebonyolítására. E rendszert még I. Ferenc 1807-es, szigorú rendelete is eltúrta.

Az 1780-as években a liberális van Swieten irányította a bécsi cenzúrahivatal ügyeit. A cenzúrendszer 1781 júniusában átalakult, s a cenzúra és revízió közös intézménye a Könyvvizsgáló Bizottság lett; ez 1784-től Budán működött, s 1840-ig állt fenn. II. Lipót, majd I. Ferenc (1790-ben, illetve 1793-ban) megszigorította ugyan a cenzúrát, de a kiadott művek száma szerencsére nem csökkent. A kereskedők e kortól kezdve kézhez kapták az engedélyezett művek jegyzékét is.

II. József idejében szigorodott a nyomdai kötelespéldány-beszolgáltatás, majd 1802-ben a beküldendő művek számát négyre emelték, amelyekből kettő Pesten maradt. Az egyik a Nemzeti Könyvtárban, a másik a Tudományegyetem könyvtárában - ez utóbbiak nagyban segítik a mai kutatók munkáját is. 1794-ben a Monarchia más tartományaiban kiadott művek magyarországi utánnyomását megtiltották; 1798-tól a megyék és városok saját hatáskörükben csak táblázatokot és űrlapokat nyomtathattak; 1802-től az országgyűlési ügyek kinyomattatásához is helytartótanácsi engedély kellett; 1809-től a honi hadsereggel foglalkozó művek kiadásáról csak az uralkodó dönthetett.

1838-tól a budai cenzori hivatal helyett a központi könyvbíráói széket állították fel, ekkor öt főállású és öt „kíségítő” előadója lett ezeknek az ügyeknek - a hivatal 1840 nyarától működött. Természetesen a vidéki cenzori és revizori jogkörök is megmaradtak.

A Magyarország köztörténetét csak felületesen ismerők „A cenzort” egy mindenki által megvetett személynek tartják, aki mindig és minden korban akadályozta a honi kulturális törekvéseket, többek között a felvilágosult könyvkereskedők munkáját is. Ez azonban többnyire nem így volt. Az általunk vizsgált korszakokban a cenzorok és revizorok többsége legalább öt nyelvet beszélő, nagy tudású ember volt, egy részük pedig épp azért vállalta a hivatalt, hogy néhány jótanáccsal, óvatos átfogalmazással a „merésznek” mondott művek világra hozatalát segítse. Ezt igazolja az is, hogy Versey Ferenc, Vitkovics Mihály és a történész Horváth Mihály is folyamodott budai cenzorságért, de az állást nem nyerte el.

Természetesen bizalmi állás volt ez, rangot adott, de ezzel szerencsére kevesen éltek vissza. „A Helytartótanács alá tartozó, esküt tett központi cenzorok állása pedig, bármilyen terhes lett legyen, a legkülönbek becsvágyát is felkeltette” - állapítja meg Mályuszné Császár Edit. »A magyar cenzúra a mai olvasó számára nem azért érdekes, mert ... meghúzta Goethét és elvetette Kantot (ezekhez is mindenki hozzáférhetett, ha nagyon akart), hanem mert elismerte és támogatta a nagy tudományos kiadványokat, a két Kovachich és Fejér György munkáit,

⁸ Vö. Ballagi III.; Békési; Felhő-Vörös; Fülöp I.; Kovács; Mályuszné; Sashegyi I-IV; Torzsai.

átengedte a Bánk bánt, vagy konfliktushelyzetbe került Széchenyi István és Wesselényi Miklós könyveivel kapcsolatban» - olvasható az idézett szerző könyvében.⁹ És a tudományos kiadványok egy része épp az értő Váci utcai könyvkereskedők és értő cenzorok jóvoltából jelent meg.

Ezek után nézzünk meg néhány paragrafust a könyvkereskedőkre vonatkozó előírásokból.

1772

5.§ Senki sem nyerheti el a könyvkereskedői jogot, amíg e szakmát annak rendje és módja szerint ki nem tanulta, s legalább négy évet ily kereskedésben nem szolgált.

9.§ Joguk van a könyvárusoknak a kereskedelmi célra készült kéziratok részére nyomtatási engedélyt kérni, s ha az engedély megadatott, az örökös tartományok egy könyvkereskedőjének sem engedtetik meg a szabadalom tartama alatt az ilyen könyvet - akár betoldásokkal, akár anélkül - kinyomtatni.

14. § A nagyobb helyeken, ahol több könyvárus van, ezek közül kettő - évenként változó - előljáró (grémium-előljáró) kijelölendő..., aki ezen rendelet megtartására is ügyeljen.

1795

1.§ A vámhivatalok és a revizori hivatal engedélye nélkül senki ne merészeljen - a csempészetre kiszabott büntetés terhe alatt - bármiféle nyomtatványt az országba bevinni, s cenzori engedély nélkül áruba bocsátani.

4. § A nyomdászoknak semmit sem szabad kinyomtatniuk, mielőtt a kéziratot olvasható betűkkel, helyesen lapszámozva s lapszállal ellátva, a revizori hivatalhoz be nem nyújtják, s a nyomtatáshoz engedélyt nem kapnak.

15. § Ha valamely könyvárus nyilvános elárúsításra szánt könyvek katalógust vagy kisebb jegyzékét terjeszti be a revizori hivatalhoz s a jegyzékben tiltott könyvek találtnak, ez utóbbiakat köteles a revizori hivatalnak haladéktalanul átadni, s mindaddig ott hagyni, míg vevőre nem találtnak, ki külön engedéllyel bír...

Külföldi művek utánnyomhatók, kivéve, ha a Monarchia valamely fővárosában készültek.

1810

1.§ A könyvek és kéziratok megítélésénél mindenekelőtt különbséget kell tenni a tartalmuknál és előadási módjuknál fogva a művelt és tudományokkal foglalkozó emberek számára készült s a röpiratok, népies munkák, mulattató könyvek és humoros iratok között.

2.§ Valamely munka úgymond tudományos munkává nem terjedelme által, hanem a felvett tárgy fontossága és természete, továbbá az előadás módja által lesz.

3.§ A tudományos munkák ismét két osztályba sorolandók. Az elsőbe azok tartoznak, amelyek új felfedezéseket közölnek, továbbá tömött, világos előadásmódjukkal, új nézeteikkel tűnnek ki; a másodikba a velőtlen és tartalmatlan kompilációk és százszor elmondottak ismétlései sorolandók.

⁹ Mályuszné pp. 7-8.

4.§ Az első osztályba tartozó munkákkal szemben a legnagyobb megértéssel kell eljárni, s súlyos ok nélkül el nem tilthatók. Ha pedig eltiltásuk mégis szükségesnek látszik, azt nem kell nyilvánosságra hozni.

5.§ A második osztályba tartozó munkák semmi kíméletet nem érdemelnek.

8.§ Azon munkák, melyek az államigazgatást a maga egészében vagy egyes ágaiban méltányolják, egyben hibákat és balfogásokat is feltárják, s valamely üdvös dolog elérése érdekében az eszközöket és módokat is megjelölik, a már megtörtént eseményeket elemzik stb.; az ilyen munkák komoly indok nélkül nem tilthatók el, még akkor sem, ha a szerző elvei és nézetei a kormányéival ellenkeznek.

16.§ A tanárok és a valódi szakemberek nem tilthatók el azoktól a könyvektől, melyek a szakmájukba vágnak, akár „erga schedam”, akár „damnatur” jelzéssel vannak ellátva.

(Az „erga schedam” jelzés olyan könyveknek járt, amelyeket a tudományba beavatott olvashatott és az udvari rendőri hivatal által kiállított engedéllyel lehetett megvásárolni; ennek szigorúbb foka a „damnatur”, amikor is az uralkodó hagyja jóvá, hogy bizonyos típusú műveket mely személyek olvashatnak.)

E szigorú szabályozók részben az állam, részben viszont a kereskedők és a könyvvásárlók, no meg az írók érdekeit védték. Lényegében mindnyájuknak szükségük volt erre. Az uralkodó igyekezett kiszűrni a felforgató jellegű írásokat, s arra törekedett, hogy a kereskedő - egyben kiadó - művelt, képzett szakember legyen. A kereskedő, ha végre megkapta a jogot, arra törekedett, hogy a piac egy részén egyeduralkodó legyen. A vevő pedig szeretett olcsón hozzájutni a könyvekhez, néha pedig megpróbálta rávenni a kereskedőt, hogy adja ki valamelyik kéziratát.

A „dörzsölt” kereskedők persze áthágták e szabályokat, s hogy mely pontokon, arról már az 1761-es *Betrugs-Lexikon* is tájékoztat bennünket. Utánnyomtak egy sikerkönyvet, de nem kértek rá engedélyt, s így szerzői honoráriumot sem kellett fizetniük; kiadták a híres egyetemi professzorok előadásait - ugyancsak hamis impresszummal; raktáron maradt régebbi műveiket új címlappal látták el, s azt mint az elfogyott első kiadás új változatát hirdették; ismert külföldi kiadó nevét nyomták saját kiadványukra - hiszen a név is vonzotta a vásárlót; újságírókat arra kértek fel, hogy a sajtóban szálljanak vitába valamely kötetrel, mert így a leendő olvasót kíváncsivá lehet tenni: megfelelő kapcsolataik révén egy-egy kiadványukat betiltatták, s így azok eldugott példányait - pult alól - komoly felárral lehetett eladni.¹⁰

¹⁰ Vö. Trócsányi.

Mint említettük, a török utáni korszakban Pest első, könyvkiadással is foglalkozó hivatásos könyvkereskedője az 1748-tól itt árusító Mauss Gellért volt. Boltja nem ment túl jól, így kereskedői jogát eladta a bajor származású **Weingand János Mihálynak**, ezt követően pedig csak könyvkötéssel foglalkozott. 1778-ban hunyt el Pesten, 63 éves korában.

A Váci utcai könyvkereskedelem igazi históriája Weingandnál kezdődik, aki hamarosan társul vette maga mellé az ugyancsak bajor származású **Köppf Györgyöt**, s 1774-ben már kettejük nevén jelent meg első ajánló katalógusuk. E kiadványukról a későbbi évtizedek bibliográfusai is említést tettek ugyan, csak épp eredetijét nem lelték. Néhány évvel ezelőtt azonban felbukkant belőle egy példány,¹¹ amelyik azért is érdekes számunkra, mert kitűnik belőle, hol is volt Weingand és Köppf könyvesboltja. A címlapon ez olvasható: „Catalogus universalis librorum omnigenae facultatis, qui venales prostant Pestini in officina libraria Joan. Mich. Weigand et Georgii Koepf bibliopolarum, in platea Vaciensi, in domo Schoeteriana e regione Cervi Aurei.”

Üzletük tehát a Váci utca és a Régiposta sarkán álló, egykori Sötér-házban volt (ma Váci u. 11/b). Komoly igényt elégítettek ki, hiszen Kazinczy a *Pályám emlékezetében* 1777-ben így emlékezett Weigandékról: „Pesten keresztül menvén, első dolgom az volt, hogy Gesznert megvegyem, Weigandnál a munkának minden nyomtatványai elfogytak, s más könyvkereskedés akkor Pesten nem volt.” (Kazinczy arra a Gessner-kötetre utal, amelyet Kónyi János fordított 1775-ben, s Royerék nyomtatták.)

E két könyvkereskedő neve 1785-ig - Köppf haláláig - számos könyvön olvasható kiadóként.¹² Pesten 1774 és 1785 között 42 mű kinyomtatását rendelték meg, míg 1781 és 1785 között 12, budai impresszumú nyomtatvány kiadása fűződik a nevükhöz. (Budán 1778-tól volt üzletük.) Ezek közül 6 kassai impresszummal is megjelent, tehát a nagyobb forgalmú Váci utcai bolt mellett egy kisebb budai és kassai üzletet is fenntartottak.

Weingandék első kiadványa valószínűleg a Gessner-fordításairól is ismert strázsamester író, Kónyi János egyik kötete volt. Ő 1774-ben Pesten két kötetet adott közre, az egyik, az *Orfeus és Euiriditze* (ez a Royer nyomda gondozásában jelent meg), a másik a Váci utcai könyveseknél. Ez utóbbi terjedős címe a következő: „Unalmas időkre szabható mulató óra. Mellyel az örvendő és az újságokban gyönyörködő nemcsak henye óráiban, hanem az olvasással kárt nem valló idejében is magát kedveltethetőképpen mulathatja. Mivége is, a főtudománnyal híres nevezetes embereknek német nyelven való írásaiból kiszedegettetvén, magyarra fordított Kónyi János.” A Royeréknél megjelent kötetének címlapján még azt is feltüntette a szerző, hogy ő „a nemes magyar hazának akkori együgyű hadi szolgája” volt, vagyis egyszerű katona. A kötet alján pedig az olvasható, hogy egyébként 189 oldalas könyv „Vaingand könyvel kereskedő urnál találhatik”. Kónyi neve néhány évvel ezelőtt megint ismertté lett, midőn *A mindenkor nevető Demokritusa* oly sok év után ismét megjelent.¹³

Weingandék forgalmazták Bessenyei György *Anyai oktatását* és Katona István több történeti munkáját. Náluk jelent meg Benyák Bernátnak, a pesti piarista kollégium tanárának egyik

¹¹ Vö. Bertók.

¹² OSZK pp. 364-365, p. 71, 74, 172.

¹³ Kónyi János: *A mindenkor nevető Demokritus*. Bp. 1981. Magvető. 446 p. Sajtó alá rendezte: Bíró Ferenc. (Ő sajnos nem utal arra, hogy Kónyi kötetait mely kereskedők adták közre.)

fordítása, a *Felséges második József bölt országglásának megmutatása*, melyen ismét feltűntették, hogy „Találtatik Pesten, Weingand és Koepf könyves-boltjában”. E kötetecske 1783-ban jelent meg, akárcsak a teológus Horváth Mihály - aki nem azonos a későbbi történéssel - *Chrestomathiája*.

Az orvos Plenck József Jakab 1783-ig a budai Királyi Tudományegyetemen a gyakorlati sebészet és szülészeti tanára volt. (Mint ismeretes, az egyetem 1777-ben költözött át Nagyszombatból Budára.) Ebben az időszakban Plenck nagyszámú orvosi kézikönyvet adott ki, melyek közül hármat Weingandék terjesztettek Pesten. Ezek közül a legismertebb *A borbélyásnak eleji* (melyeket németül és deákul kiadott P. J. J., magyarra fordított Rácz Sámuel; Weingand és Köpff könyvárusok segítségével nyomtatta Landerer Katalin). Rácz Sámuel - Plenck társaként - elsősorban az élettant adta elő.¹⁴ Más sikeres fordítását is ismerjük, ilyen pl. az *Orvosi tanítás*, melyet az osztrák A. Störck írt, s melynek Rácz megformálta magyar változata néhány évvel ezelőtt elegáns reprint kiadásban ismét megjelent. E kiadás érdekessége az, hogy a Váci utcai Akadémiai Könyvesbolt forgalmazta.

Weingand és Köpff nevéhez fűződik a Francis Bacon műveiből készült német nyelvű, mondhatni kritikai kiadásnak a forgalomba hozatala is. E 800 oldalas kötetet J. H. Pfingsten rendezte sajtó alá 1783-ban, s bár Pesten is árusították, eddig elkerülte a hazai filozófiatörténetesek figyelmét, s már Erdélyi János sem hivatkozott rá 1861-es Bacon-tanulmányában.¹⁵

Végül még egy fontos kiadványról kell szólnunk, amely szintén kettejük nevéhez kapcsolódik. A botanikus és kémikus Winterl Jakab, a Tudományegyetem professzora 1784-ben olyan természettudós társaságot próbált alakítani, amely periodikát is közre adott volna *Monatliche Früchte einer Gelehrten Gesellschaft in Hungarn* címmel. A lap első száma meg is jelent Weingandéknál, de a kör végül is kérésére lett, kiadványukat és társaságalapító kezdeményezéseiket viszont a Magyar Tudós Társaság előtörténete egyik fejezeteként tarthatjuk számon.¹⁶

Köpff György már 1769-ben a „centum viratus” tagja volt Pest városában, vagyis választott polgár, 1777-ben pedig az „exterior senatus” (külső tanácsos) rangot is elnyerte. Így érthető, hogy amikor a különleges kérdéssel fordult Pest város tanácsához, hadd állítson könyves sátrat a Váci utcában, ezt az engedélyt 1782. július 22-én meg is kapta.¹⁷ Hogy miért volt szüksége erre egy Váci utcai könyvesnek? Azért, mert ekkor már átköltöztették a boltot Köpff házába, a Kígyó utcába.¹⁸ E dokumentum annak bizonyossága, hogy a sétáló utcákra, különösen könyvhét idején oly jellemző könyvsátras hagyomány immár több mint kétszáz esztendő.

A zenetörténetesek feljegyezték, hogy Weingand és Köpff nevéhez több kotta kiadása is fűződik, így valószínűnek látszik, hogy ők voltak hazánkban az első kottakiadók. Kettejük

¹⁴ Högyes Endre (szerk.): Emlékkönyv a budapesti Magyar Királyi Tudomány Egyetem orvosi karának múltjáról és jelenéről. Bp. 1896. MOKT. pp. 139-142.

¹⁵ Vö. Petrik IV. p. 12.

¹⁶ Gazda István: Tudóstársaságaink. Bölcsészdoktori disszertáció. Bp. 1979. 164. lev. (Egyetemi Könyvtár Kézirattára.)

¹⁷ Gárdonyi Albert: Müller Jakab. = Magyar Könyvszemle, 1926. p. 46. (Gárdonyi általában nem törekedett arra, hogy az üzletek helyét pontosítsa, ami igen sokat levon önálló műként is megjelent tanulmányosorozatának - Gárdonyi III. - értékéből.)

¹⁸ Gárdonyi nem utal arra, hogy a bolt korábban a Váci utcában volt. Vö.: Gárdonyi Albert: Weingand és Köpff (1770-1786). = Magyar Könyvszemle, 1926. pp. 209-308. A Váci utcai boltra Tarr sem utal.

közül nyilván Köpff volt a zenei szakértő, mert halála után Weingand ilyen témájú nyomtatványok közreadásával már nem foglalkozott. (A kottaárusításra alább még visszatérünk.)

Ebben az időben már divattá lett, hogy más városok nyomdászai egy-egy pesti kereskedőnél tartottak „időszakos” vásárt, náluk például többször megfordult az ismert pozsonyi és komáromi könyvnyomtató Weber Simon Péter.¹⁹

Köpff halála után a boltot lényegében Köpffné örökölte, aki maga mellé vette Trattner János Tamás pesti könyvkereskedésének 1786 nyaráig volt vezetőjét, később pedig Strohmayer Ignácot, de nála dolgozott segédként Kilián Ádám is. A vállalkozás ekkor „Georg Köpff Wittwe und Companie” néven volt ismert, s azt 1788 tavaszától Strohmayer vezette haláláig, 1793-ig. (A bolt könyvelője Meiszner Ferenc volt.) Strohmayer 1789 és 1792 között könyvkiadással is foglalkozott: 25 művet adott közre, köztük Pray két történeti munkáját, továbbá egy felhívást Vályi K. András lexikonára. E mű végül is csak Strohmayer halála után jelent meg - 1796-99-ben az Egyetemi Nyomdánál -, melyet Korabinszky János Mátyás 1786-os német nyelvű, Pozsonyban kiadott lexikona bővített magyar változataként tartunk számon.

Strohmayer-nél jelent meg Friedrich Trenck (1728-1794) híres antiklerikális röpiratainak egy része is. Ezek eredetileg német nyelvűek, de készült belőlük magyar fordítás is. Hogy ezek megjelenhettek, az elsősorban annak a következménye, hogy II. József enyhítette a Mária Terézia idején megszokott cenzúrát, amely elsősorban az 1790-91-es röpirat-irodalmában tetőzött. Ebben a két évben mintegy 500 politikai röpirat jelent meg hazánkban - köztük Trenck írásai -, ami korábbi állításunkat is igazolja: ebben az időben megnőtt ugyan az önálló művek száma, de összterjedelmük nem növekedett, hanem sajnos csökkent. Hogy hogyan jelenhettek meg e röpiratok, s mi volt ezzel a Monarchia célja - választ találunk erre egy Trenck íásaiban is tallózó munkában. „II. József erős központosított Ausztriát akart, ezzel pedig összeegyeztethetetlen a befolyásos főpapság függése Rómától és a nemesek rendi előjogai. Politikájához sok pénzre volt szüksége, nem tűrhette, hogy az egyházi jövedelmek a pápához vándoroljanak, és alattvalóinak jelentős része a nemesi kiváltságokra hivatkozva kivonja magát az adófizetés alól. II. József nem volt se deista, se ateista - mint a demokraták képzelték. Tudta jól, hogy a vallás »mákonnyára« szüksége van a néppel szemben, és hogy hatalmának a nemesség a szilárd alapja, de egységes, centralizált Ausztriát akart és csak tőle függő egyházat - ezért kénytelen volt harcolni a katolikus egyház és a nemesi kiváltságok ellen. A sajtócenzúrán azért enyhített, mert e harchoz szüksége volt a kiváltságok bírálata-ra.”²⁰

Arra mindig ügyeltek, hogy e röpiratok lehetőség szerint a megbízható kereskedőknél lássanak napvilágot. Mint pl. Strohmayer Ignácnál, aki ennek nyomán egy igencsak „érdekes” figurája lett az akkori pesti szellemi életnek, s akit „a túlzó elvektől és szenvedélyektől elragadott pamfletírók saját emberüknek tekintettek, hiszen nem egy könyvüket terjesztette titokban. Ő nemcsak Trencknek volt barátja, hanem mint szabadkőműves testvérnek Spissics zalai alispán éppen úgy elmondta terveiket, mint Hajnóczy is megírt neki mindent részletesen Pozsonyból”. Ilyen volt hát egy igazi, művelt pesti könyvkereskedő.²¹

¹⁹ Vö. Ballagi I.

²⁰ Kató István-Tarnai Andor: „Tépjétek le a sötétség bilincseit” . XVIII. századi magyar röpiratok a feudális egyházzal. Bp. 1950. Hungária, p. 10.

²¹ Mályusz Elemér: Sándor Lipót főherceg nádor iratai. 1790-1798. Bp. 1926. Magyar Történelmi Társulat, p. 147.

De talán érdemes még egy mondatot idézni Mályusz Elemér korrajzából: Strohmayer azonban „nem késett e leveleket is eljuttatni a titkosrendőrséghez, nem különben gyakori és részletes jelentéseit sem, mivel ő is a rendszeres informálók közé tartozott”.²² A művelt kereskedő, Strohmayer tehát jelentéseket gyártott, amelyeket Beer udvari tanácsosnak, a bécsi rendőrség vezetőjének küldött meg. Strohmayer „igen ügyes, agilis, amellet jellemtelen ember volt, akiben szabadkőműves testvérei teljesen megbíztak, s aki e bizalom birtokában főleg az írók törekvéseiről, a névtelenül megjelent röpiratok felől tájékoztatta az uralkodót. Hajnóczynak hozzá intézett leveleit éppen úgy elárulta, felküldve azokat Bécsbe, mint ahogy viszont az udvar kárára maga is segédkezet nyújtott a forradalmasító könyvek kiadásához”²³ - ezt állapította meg a jeles történész 1926-ban, a korabeli iratok gondos tanulmányozása után.

Természetesen az uralkodó a hozzá részletes jelentéseket küldöket megjutalmazta. Köztük Strohmayer is, azután Gabelhofert, aki az Egyetemi Könyvtár őre lett, továbbá azt a lebergi professzort, aki az egyik legszorgalmasabb beszámoló-készítő volt, s akit ezért teljes fizetéssel nyugdíjaztak, sőt császári tanácsosi címet is kapott. Neve néhány olvasó előtt bizonyára ismert: Martinovics Ignácnak hívták.²⁴

Martinovics 1793. április 28-án azt jelentette a bécsi rendőrfőnöknek, hogy a fővárosban a francia szimpátia igen nagy, amely elsősorban egy Strohmayer nevű könyvkereskedő röpirat-terjesztő tevékenységének tudható be.²⁵ Martinovics jelentésén mosolyognunk kell, hiszen Strohmayer nyilván tudta, hogy miért teszi ezt, sőt azt is, miért adta ki Hajnóczy egyik kötetét 1791-ben.²⁶ És a felsőbb körökben is tudták. A túlbuzgó Martinovics azonban - mint sok mindenről - erről sem tudott semmit. Strohmayerrel kapcsolatosan Gárdonyi Albert megjegyzi, hogy komoly külföldi összeköttetései voltak, számos nagy kiadó szállított neki, ennek ellenére 1793-ra tönkrement. „Arra kell következtetnünk, hogy Strohmayer vállalatának romlását nem is a könyvkereskedés, hanem más vállalkozások okozták. Így adta ezt elő a csődperben volt könyvelője, Meiszner Ferenc is” - írja Gárdonyi Albert.²⁷ Nos, Strohmayer anyagi csődjének egyetlen oka volt: a II. Lipót a trónon 1792-ben követő I. Ferenc, illetve hogy az általa 1793 januárjában felállított új rendőrminisztérium nem tartott igényt a régi „szakemberekre”. Köztük Strohmayerre és Martinovicsra sem.

De térjünk vissza Weingandék üzletébe.

Köpff elhunytával hosszan tartó örökösödési vita kezdődött, s Weingand a Kígyó utcai üzletet átengedte ugyan az özvegynek - ő pedig egy kisebb boltot nyitott az Egyetem téri Ambrózy-házban -, de a még fennmaradt adósságai megfizetéséért kezeset kellett keresnie, akit meg is talált - a már említett fiatal könyves - Kilián Ádám személyében. Nagy nehezen kiegyeztek hát, s mindketten Pesten is és Budán is fenntartottak egy-egy üzletet, legalábbis erre utal az, hogy Weingand neve 1782 és 1792 között 11 budai impresszumú nyomtatványon, míg 1786 és 1802 között több mint két tucat pesti kiadású művön szerepel. Köpff özvegye 1787-1788-ban öt könyvet adott közre. Mivel Weingandnak és Köpffnek Kassán is volt kereskedése, azt is megtartották, amit néhány általuk - illetve jogutódaik által - kiadott mű is igazol. Weingand 1789 körül áttette boltját az Egyetem térről a Ferencziek terére,

²² Uo.

²³ Mályusz: i. m. p. 440.

²⁴ Vö. Benda Kálmán: A magyar jakobinus mozgalom iratai. I. köt. Bp. 1957. Akadémiai, p. LXVII.

²⁵ Benda: i. m. p. 878.

²⁶ Benda: i. m. p. 320., 366.

²⁷ Vö. 18-as jegyzettel p. 305. Gárdonyi felveti annak a lehetőségét is, hogy Strohmayer öngyilkos lett.

mégpedig a Beleznay-házba, amely később Podmaniczky-ház néven volt ismert, részben tulajdonosa okán, részben a nagyszámú könyves hirdetésből. Az Ambrózy-ház sem maradt könyves nélkül, az ottani bolt tulajdonosa 1789-től Stahel József lett, akiről a későbbiekben még szólunk.

Ami az egykori üzlet másik ágát illeti, a budai bolt berendezését valószínűleg Strohmayer könyvelője, Meiszner Ferenc vásárolta meg 1794-ben, aki Pesten is kért boltnyitási engedélyt, de nehezen kapott. Ő a régi könyvekre specializálta magát, s a Weingandtól átvett budai kereskedői joggal szeretett volna antikváriumot nyitni Pesten. Végül is boltja 1796-ban nyílt meg a Bobics család Kígyó és Váci utca sarkán levő házában (a mai Klotild-palota helyén), de az üzlet nem ment jól, s 1799-ben kénytelen volt annak készletét eladni, melyet Leyrer József vett meg.

Weingand segítője - az 1790-es évek elejétől - Eggenberger József lett, akivel 1800 nyarán a tulajdonos örökösödési szerződést kötött. Az hamarosan életbe is lépett: Weingand ugyanis két évre rá elhunyt. Ekkor az új tulajdonos körlevelet bocsátott ki ezzel a szöveggel: „Minden barátainknak, s levelezőinknek illendő tudósítására jelentem, e folyó 1802. esztendőben 17-ik júniusban történt szomorú halálát az én kedves barátomnak és kereskedőtársamnak Weingand Mihály úrnak, ki rövid ideig tartó betegeskedése után, életének 59-ik esztendejében rothasztó hideglelésben megholt. Könyvkereskedésünkben semmi változás nem léssen, mivel ez, halála után egyedül magamra szállott. Azért tovább is a számosoknak tellyes befejezéséről az eddig volt név alatt, úgymind: Weingand és Eggenberger fog folytatni.”²⁸

És így is történt. Eggenberger valóban tisztelte egykori főnökét, ami a Bécsben kiadott *Magyar Kurír*-ban megjelent fenti megemlékezésből is kitűnik. 1805 után Eggenberger lett a cég egyedüli névviseelője, majd fiával közösen vitte tovább az üzletet, s lettek Pest talán legelismertebb könyvesei. Históriájuk azonban már nem tartozik a Váci utca krónikájába, hiszen boltjuk a Ferencziek (a mai Felszabadulás) tere egyik szép épületében állott.

²⁸ Magyar Kurir 1802. júl. 27. (pp. 127-128.) Az Eggenberger-cég későbbi hirdetéseiben az alapítás időpontját 1768-ban jelölték meg, ez az adat azonban pontatlan, mert a Tanács által kiállított boltnyitási engedély 1770-es keltezésű. A boltnyitás iránti első kérvényük dátuma valóban 1768, de azt elutasították, akárcsak 1769-es kérvényüket - ez utóbbi eredetije is fennmaradt.

Láttuk, hogy a szigorú cenzúrarendeletek ellenére aránylag komoly kiadói tevékenységről ad számot a 18. század nem kiszámú nyomdai terméke. E korszakban hivatásos kiadókról még általában nem beszélhetünk - kivételt képez mondjuk a nagyszombati, majd a budai egyetem és az ahhoz kapcsolódó nyomda, a kolozsvári református kollégium és nyomdája, a kassai akadémia és nyomdája, az egri líceum és nyomdája, és talán a nagyváradi szemináriumi nyomda -, a könyveket ezért általában maguk a kereskedők vagy a nagyobb nyomdák vezetői rendezték sajtó alá.

Az általunk vizsgált korszakban Pest - időben - első nyomdásza Eitzenberger Ferenc volt, akinek neve 1757-től olvasható kiadványokon. Néhány évvel korábban a bécsi Heptner János György is kívánt itt nyomdát állítani, 1753-ban a pesti polgárjogot is elnyerte, de kiadványai nem ismeretesek. Eitzenbergeréi viszont igen. Ő a betűkészletét a betűöntéssel is foglalkozó Trattner János Tamástól vásárolta. A Kecskeméti utca és Reáltanoda utca sarkán álló épületben működő egykori nyomda első vezetője 1776-ban hunyt el, utóda özvegye lett, de egyik fia, József is itt dolgozott. A másik, Ferenc a nagyváradi szemináriumi nyomdát irányította 1786 és 1797 között. 1785-től Lettner József, 1788-tól Patzkó Ferenc Ágoston, 1797-től Patzkó Ferenc vezette a pesti nyomdai munkálatokat.

Közülük talán Patzkó Ferenc Ágoston a legismertebb, hiszen Pozsonyban ő volt az első magyar nyelvű újság, a *Magyar Hírmondó* kiadója.²⁹ E lap jogutódja lett a *Magyar Mercurius*, majd a *Magyar Merkur*, amely már Pesten jelent meg 1788 októberétől. Ez lett a főváros első magyar nyelvű újságja.

Pest második nyomdáját az ugyancsak pozsonyi illetőségű Royer Ferenc Antal, a híres vándornyomdász hozta létre 1773-ban. (Royerék egykori pozsonyi nyomdáját Landererék vásárolták meg 1750-ben. E pozsonyi nyomdát Royer János Pál alapította 1717-1718-ban, s fiától, Royer Ferenc Antaltól vásárolta meg unokatestvére, Landerer János Mihály.) Royer Ferenc Antal több nyomdában is dolgozott, így a kalocsai érseki és az egri püspöki nyomdában, majd az Esztergomban, később pedig Landerer Katalin budai műhelyének lett faktora. Végül is Landererék anyagi támogatásával - de saját néven - nyitott nyomdát Pesten, s első kiadványa 1774-ben jelent meg. E műhelyt 1784-ben átírták Landerer János Mihály nevére. Landerer halála (1795) után fia, Mihály János irányította a munkálatokat, aki 1810-ben hunyt el. Ezt követően a nyomda korábbi művezetője, 1824-től pedig Landerer János Mihály fia, Lajos lett a nyomtatóműhely vezéregyénisége. Ő az a Landerer, akiről a későbbiek során még szó lesz. (Csak a rend kedvéért jegyezzük meg, hogy az 1873-ban alakult Franklin Társulat Royer János Pált tekintette ősenek, s ezért „valódi” alapítási évszámukat 1718-ban jelölték meg. Névválasztásukban az is szerepet játszott, hogy Benjamin Franklin épp 1718-ban lett nyomdász.) Landererék a saját maguk előállította könyveket árusították is, s hirdetéseikkel 1788-tól kezdve találkozhatunk a *Magyar Kurirban*, a *Magyar Hírmondóban*, a *Pressburger Zeitungban* és másutt. Mintegy két évtizeden át (kb. 1788 és 1806 között) nemcsak a nyomdászok, de a könyvkereskedők körében is komoly vetélytársaknak számítottak.

A harmadik pesti nyomda 1783-ban jött létre, a kőszegi Trattner János Tamás bécsi udvari nyomdász jóvoltából. E nyomda az Uri utcában (ma Petőfi Sándor u.) nyitott meg. Trattnerről a nyomdászat historikusai igen visszafogottan írnak, Novák László például így: „Bár a Trattner János Tamás vállalkozása valósággal monstruózus volt a maga idejében:

²⁹ Kókay György (szerk.): *Magyar Hírmondó*. Bp. 1981. Gondolat. 536 p.

irodalmunk s nyomdászatunk ügyét nem sokkal vitte előbbre. Szabadabb szellemű könyv az ő nyomdájából nem kerülhetett ki... Ami pedig a könyvnyomtatás művészi felét illeti: Trattner megelégedett a lanyha közepszerűséggel... Utánmetszés és utánnyomás dolgában ez a sokat tapasztalt Trattner János Tamás érte el minden idők tipográfusai közt a legnagyobb rekordot.”³⁰

Az utánnyomást ekkor még laza rendelkezések tiltották, így a kereskedők és nyomdászok egy része - ha tehetné - a jó szakkönyvekből utánnyomásokat készített, természetesen a szerző vagy kiadó engedélye nélkül. Ebben járt élen Trattner János Tamás, később pedig pesti „szellemi utóda”, Leyrer József. Íme egy levél, amelyet Trattner úrnak címeztek Bécsbe, s amelyet - a mai szóhasználatnál élve - nem szívesen keretezett volna be címzettje:

„von Trattner úrnak Bécsben

Berlin, 1788. jún. 3.

Szégyellje magát, ha még egyáltalán képes a szégyenkezésre, hogy Ön, akinél én hat évig könyvkereskedő voltam, Sallen (általam kinyomtatott) klinikai orvostanát utánnyomta. Az Önt ezért megillető »diplomát« minden tudományos és politikai lapban olvashatja. Mellesleg a butaságán csak mosolyoghatok, mivel Ön az utánnyomást a második kiadás alapján végezte, miközben én ez év húsvétján már a negyedik, javított kiadást adtam közre.

Ahogy hallom, két, minden hájjal megkent gazfickó is van az Ön kereskedésében, az egyiknek Letke, a másiknak Henry a neve. Az első már szerepelt az újságokban tolvajként, a második hamarosan szintén fel fog tűnni. Hiába, csak megtalálja a zsák a foltját! Adjon az Isten Önnek 74 éves korára becsületesebb gondolatokat, mint eddig, mert különben az Önnek a Római Szent Birodalomtól megvett lovagi lelke bizonyára az ördöghöz fog masírozni.

Azzal a tisztelettel, amellyel egy utánnyomó előtt tiszteleghetek, maradok az Ön egyáltalán nem odaadó szolgálja

Ch. Tr. Himburg”³¹

Magyarországon az utánnyomást az 1793. és 1794. évi rendeletek próbálták szabályozni - kevés sikerrel, hiszen 1840-ben Toldy Ferencnek még vitairatot kellett közreadnia az írói tulajdonjog védelméről.³² A Kisfaludy Társaság javaslatára az országgyűlés 1843-ban tárgyalta a szerzői jog védelmére vonatkozó kérdéskört, de arról törvény sem akkor, sem 1847-ben nem született. A későbbi években az 1846. évi osztrák rendelkezések váltak irányadóvá, és a hazai törvényhozás azokat 1861-ben, majd 1875-ben megerősítette, de a szerzői jogról szóló első hazai törvény csak 1884-re készült el (XVI. tc.), mely elsősorban ismét a Kisfaludy Társaság és az MTA közreműködésével fogalmaztatott meg. De térjünk vissza a híres-hírhedt Trattner nyomdához.

Magát a nyomdát többnyire a bécsi Trattner egyik rokona, Trattner Mátyás irányította, aki 1788-tól a nyomda egyedüli vezetője lett. 1813-ban fia, az irodalom pártoló János Tamás, az idősebbik Trattner János Tamás (1717-1798) keresztfia lett a nyomda tulajdonosa és vezetője, haláláig, 1824-ig. Szomorú tény: ekkor ismét a már idős édesapa, Trattner Mátyás volt kény-

³⁰ Novák IV. p. 17.; vö. még Kósa.

³¹ Vö. Corvina, 1888. p. 15. (Eredetije német.)

³² Toldy Ferenc: Az írói tulajdon... Pest, 1840. Heckenast. 85 p. (Eredetileg a Budapesti Szemlében jelent meg.)

telen továbbvinni az ügyeket, majd az irányítást átengedte vejének, Károlyi Istvánnak. Trattner Mátyás 1828-ban hunyt el, s attól kezdve mintegy négy évtizeden át a „Trattner-Károlyi” nyomdanév őrizte elsősorban a két Trattner: Mátyás és János Tamás emlékét. A Trattner-Károlyi-ház fogalommá lett e korban, jó ideig ez adott otthont a Magyar Tudós Társaságnak is. (A nyomdát az 1848-tól Pesten nyomdászcodó Bucsánszky Alajos vette meg 1867-ben. Ez a hatalmas átjáróház ma is áll, a Petőfi Sándor utcát köti össze s Városház utcával.)

Nem véletlenül tudott megélni három nyomda az 1780-as évek Pestjén. Az 1760-as évektől kezdve piarista kollégium - mai szóval főiskola - működött itt, de annak filozófiai kurzusát - vagy felső tagozatát - 1784-ben megszüntették. A kereskedők ennek nyilván nem örültek, hiszen a felsőbb stúdiumokat több mint kétszázan látogatták. Ne feledkezzünk el azonban arról sem, hogy 1767 és 1783 között itt működött a pálos rend „studium generale”-ja, amely egy kétévfolyamos főiskola volt, s mint Mauss-szal kapcsolatban említettük, 1757-től négyéves jogi szakiskola is volt Pesten. Ebben az időben jogi felsőoktatás elsősorban a Tudományegyetemen és az egri katolikus jogakadémián folyt. A pesti szakiskola tanulóinak száma 1764-ben 43 volt, s mivel ez a szám növekedett, a pesti tanácsnak ez komoly anyagi megterhelést jelentett, s sikerült is elérniük, hogy - felsőbb jóváhagyással - 1771-ben bezárják az intézményt. Később azonban az 1777-ben Nagyszombatból Budára áttelepített egyetem Pestre költözött át, s a szorgalmas professzorok máris ellátták munkával a kereskedőket és a nyomdákat.

1786-tól papnevelde is működött Pesten. Nyilván e változásoknak köszönhetően a bécsi Kurzböck 1783-ban Pesten is próbált boltot nyitni, ahol „keleti” műveket kívánt árusítani, de sikertelenül. E. Klopstock is csak rövid ideig tartott fenn kereskedést Pesten.

A nyomdák tulajdonosai azonban kitartóbbak voltak: a három nyomda egyikének tulajdonosa ugyanis 1783-ban elhatározta, hogy könyvkereskedést is nyit. A bolt tulajdonosa Trattner János Tamás volt, s az üzlet a Váci kapu közelében, a Váci utca egyik mellékutcájában, a Kishíd utca 5-ben (ma Türr István utca) nyílt meg. Ez az aránylag széles utca a Váci utcával azonos forgalmú volt, s vele lényegében egy kereskedelmi egységet alkotott. A Kishíd utca a 19. századi könyv-, de elsősorban zenemű-kereskedelemben ugyanolyan kiemelt szereppel bírt, mint a Váci utca, amint az a későbbiekben majd ki is tűnik.

Trattner nemcsak saját nyomtatványait árulta, de más nyomdák termékeit is átvette. Ezt bizonyítja a *Felsőleges második Józsefnek az ő közjó-béli tiszteihöz adatott intése 1783-dik esztendőnek végén* c. kötet is, melyen feltüntették, hogy: „Német nyelvből magyarra fordította Benyák Bernát. Pesten, találtatik Trattner könyv-bóltjában.” A kötetet 1784-ben Budán nyomtatták az Egyetemi Nyomdában, amelyet akkor többnyire Akadémiai Nyomda néven emlegettek, e mű címlapján pl. a „Kir. akadémiának betűivel” meghatározás olvasható.³³

Trattner János Tamás üzletének vezetője Fingerhuth Adolf lett, aki a boltot 1786 nyaráig irányította. (Utána Köpffné Kígyó utcai üzletét igazgatta.) A Kishíd utcai boltban utóda Kail Ambrus lett, aki már egy évre rá felmondott, csak hogy a felmondást a komoly leltárhiány miatt nem tudták elfogadni. Ekkor Kail vizsgálati fogságba került, de hosszas jogi tusák után mégsem őt, hanem Trattnert marasztalták el - jogtalan vádaskodásért -, s ítélték pénzbírságra. Trattner azonban okult ebből: nem kívánt tovább kereskedni, megmaradt a nyomdászatnál, üzletét pedig az akkori megbízott vezetőnek, Trattner Mátyás sógorának, **Pauer János Mihálynak** adta el még 1789-ben.

³³ Vö. OSZK p. 347.

Pauer nevével később, az 1792-es kereskedői összeírásnál is találkozunk, sőt egy nyomtatott könyvjegyzék is fennmaradt tőle. Üzlete akkor már nem a Kishíd u. 5-ben, hanem a Váci utcai Gabler-házban volt (ma Váci u. 20.), s 1795-ig állt fenn.³⁴ Nem véletlen, hogy Pauer átköltözött, illetve át tudott költözni a Váci utcai Gabler-házba, ugyanis a Kishíd u. 5-ös számú ház is Gabler-ház volt, melynek 1791-től 1804-ig volt tulajdonosa Gabler Mihály. Valószínű, hogy 1791-ben - talán bizonyos átalakítási munkálatok miatt - tette át üzletét a Kishíd utcából a Váci utcába.

Boltjának készletét 1795-ben az egykori óbudai könyvkötő, Kiss István vásárolta meg, aki később sem lett hivatásos kereskedő, hanem könyvkötőként árult, sőt néhány kötetet ki is nyomtatott. Boltja a piaristák épületében volt, a mai Március 15. téren. 1805-től - halála után - két fia és özvegye vitte tovább az üzletet, 1816-ban viszont ifj. Kiss István a Kígyó utcában önálló könyvkötészetet és ehhez kapcsolódó könyvesboltot nyitott.³⁵

Az öreg Trattner - mint említettük - még nem volt a hazai literatura nagy támogatója, Pauer János Mihály viszont nem adott ki szakkönyveket. Jogos tehát a *Mindenes Gyűjtemény* glosszáírójának 1789-es kritikája: „Valamíg jó és tehetős Hazafijak, Kalmárok, Könyvkötők, vagy mások, ezt nagyobb Városainkban el nem kezdik, addig nehezen fog boldogulni Literatúránk: mert ha a Német Könyv-árusokhoz beadattatnak is a Magyar Könyvek, tsak nem úgy járnak ott, mint azok a tévelygő falusi borjúk, akik Város gulyájába botorkáznak.”

Ez az 1789-es kritika csak félig-meddig igaz a pesti szellemi életre. Pest lakossága ugyanis ekkor még csak 25 ezer körül volt (ez a szám az 1820-as évekre megduplázódott, 1847-re elérte a százezret, amely szám évente általában tízezerrel növekedett). A kereskedők többsége valóban német volt, de ők kénytelenek voltak figyelembe venni azt is, hogy a lakosság is a német nyelvet helyezte előtérbe. Ez nem véletlen, hiszen már 1783-ban több mint 12 ezren jöttek el Ausztriából és telepedtek le Pest-Budán. (Az egy évben onnan átvándoroltak száma változó volt, 1810-ben alig több mint 7 ezer, 1830-ban viszont e szám meghaladta a 80 ezret, 1850-ben pedig a 160 ezret.³⁶)

Ha a könyvkereskedő meg akart élni, kénytelen volt erre is tekintettel lenni, no meg a sokszor a latint előtérbe helyező papok és paptanárok elvárásainak is megfelelni. Magyarul főképpen a kalendáriumot volt érdemes megjelentetniük, de az ahhoz csatolt tiszti címtári rész is már többnyire latin vagy német volt. Drága könyveket elsősorban a főnemesi családok vásároltak - Orczy báróék, Károlyi, Teleki vagy Ürményi grófék -, de e pesti főrangú családok száma csekély volt. A lakosság széles rétegét alkották viszont a nemesek, a katonatisztek és a nem nemes diplomások, a honoráciorok. Ide sorolhatók a papok és a hivatalnokok, az orvosok és az ügyvédek, a tanárok és a művészek. Komoly könyvvásárlók voltak ők, akik később a város irányításába is beleszólhattak: 1810-ben ugyanis szavazati jogot kaptak. A kereskedők, kézművesek és mások könyvigénye igen speciális volt: szakkönyveket kerestek, de ezek száma akkor még minimális volt.

³⁴ Tarr nem utal arra (p. 103), hogy e kereskedés eredetileg a Kishíd utcában volt, Gárdonyi pedig nem utalt arra, hogy ez az üzlet a Kishíd utcában megszűnt. - Vö. Gárdonyi Albert: Trattner János Tamás utódai. = Magyar Könyvszemle, 1927. pp. 103-115. (Jegyzékét is idézi.) A Bp. Bibliográfia III. kötetében (Bp. 1964. FSZEK) ez olvasható: „Pauer... azelőtt Trattner J. T. könyvkereskedése...” (p. 328), továbbá, hogy Trattner boltja „korábban Pauer Johann Michael üzlete volt” (331). A szerkesztők talán dönthettek volna.

³⁵ Ifj. Kiss István kereskedői jogát az örökösöktől 1822-ben a kassai Wigand Ottó próbálta megvásárolni, de ahhoz a Tanács nem járult hozzá.

³⁶ Vö. Kósa I.

A könyvkereskedők jogait a hivatalokon túlmenően az is védte, ha városi polgárok lettek.³⁷ E rendszer, tehát hogy valakit a városi tanács a polgárok jegyzékébe felvesz, 1686 és 1848 között állt fenn, és ez alatt a 162 év alatt mindössze 8507 polgárt vettek fel soraikba. Ez igen kicsiny szám, ha meggondoljuk, hogy Pestnek 1832-ben legalább 60 ezer lakosa volt, de ebből csak 1703 volt polgár. A városi polgárság tehát egy érdekvédelmi szervezet volt, mely tagjai közül mindig 125-öt választott polgárnak is minősített, akik egy irányító testületet alkottak. Több könyvkereskedő lett e testület tagja.

Ha nemcsak a pesti kiadásokat, de az országos statisztikát is tekintjük, úgy megállapíthatjuk, hogy a 18. században fokozatosan növekedett a magyar nyelvű könyveknek a német és latin művekhez viszonyított számaránya, mert míg a század első évtizedében a latin-magyar-német munkák aránya 53 : 32 : 11, az 1730-as években pedig 69 : 19 : 9 volt, addig a 70-es években ez az arány így alakult: 50 : 27 : 17, a 80-as években 37 : 34 : 23, míg a század utolsó évtizedében 37 : 40 : 17 lett az arány.³⁸ Itt tehát már a magyar művek száma erőteljes növekedést mutat.

³⁷ Vö. Schmall I.

³⁸ Vö. Csapodi I.

Nem árult már a Váci utcában 1780 után sem Köpff, sem Weingand; s Pauer is valószínűleg csak 1791-ben nyitotta meg ott üzletét, így a Váci utca egy ideig könyves nélkül maradt. Sötér alispán utódainak házában azonban (ma: Váci u. 11/b) valamikor az 1789-es év elején két, budai könyvkereskedő nyitott boltot.

Lindauer János és **Diepold Floridus** volt e két kereskedő; boltnyitásukhoz pedig az 1788. október 24-i tanácsülésen kaptak engedélyt.³⁹ Diepold később lemondott a társtulajdonos-ságról, Lindauer pedig 1795-ig vitte tovább az üzletet, amikor is fizetéseképtelen lett.

Ők is foglalkoztak könyvkiadással, s a magyar nyelven közreadott köteteik között a legismertebb a Szaitz Antal egri szerzetes által írt *Magyar- és Erdély-országnak rövid isméréte* c. munka, mely több kiadást is megért.

Egy-egy pesti könyvkereskedő néha valamelyik vidéki kollégáját is befogadta, Lindauernél például többször megfordult Streibig József győri könyvnyomtató, aki nála szállt meg és árulta saját kiadványait. A korabeli krónikás még egy érdekes dolgot jegyzett fel: Lindauer nemcsak könyveket árult, hanem térképeket és színezett terveket is, sőt nála jó, valódi tokaji mászlást is lehetett kapni nagy palackokban, darabját 1 frt 30 krajcárért.

Egyébként, hogy melyek voltak e korszak tokajin is túlmutató legkeresettebb cikkei, arra is választ ad a fenti történet megőrzője, Ballagi Aladár: „Múltszázadi kereskedelmünk minden ágának lüktető ere a vásárolás volt, s a könyv is, mint árucikk, legkelendőbbnek a ponyván bizonyult be. Akkoriban még azt tartották, hogy három nem jó, ha sokat hever: kereskedőnek a ponyvája, fonónak a rokkája, takácsnak a bordája. Ezt tartva szem előtt, a hírneves pesti vásárookra távolabbi könyvkereskedők is el-el látogattak... Legkeresettebb vásári cikkek a csempészett könyvek valának. Magok a könyvkereskedők is gyakorolták ugyan a csempészt, de csekélyebb mértékben. A censura által eltiltott könyvekre a legártatlanabb, többnyire vallásos címet nyomattak s ezek mint a »Krisztus követése«, »Szentek legendái« s.t. eff. siklottak át a határszéli vámokon felállított vizsgáló hivataloknál; a Beamternek úgyis elég dolga akadt, ha minden könyvnek csak a címét nézte meg, hogy vajon nincs-e benne az Index Librorum Prohibitorum valamelyikében.”⁴⁰

Egy bizonyos: szükség volt jó kereskedőkre és vállalkozó szellemű kiadókra, hiszen szomorú volt a „könyves”-helyzet, amint arra Csokonai is rámutatott: „Alig serkentünk fel ama lomha álomból, melyben századokig aludtunk, s újra szunnyadozunk. Oda vagyunk minden igyekezetünk, serénységünk ismét megszakadt. Íme alig jön ki esztendőnként egy-két valamit érő könyv, a typográfiák megint imádságos könyvekre s kalendáriumokra szorultak, teátrumunk a maga bölcsőjében megholt, az olvasás a közönségben megcsökkent, legjobb literátoraink vagy meghaltak, vagy szerencsétlenségbe estek, a többiek elhallgattak, nincs ki őket serkentgetné.”⁴¹

És ezen a helyzeten a szigorú revízió tovább rontott. Nézzük meg például, hogy 1791-ben mit is jelentett a Helytartótanácsnak a pesti könyvkereskedőknél tett látogatása után a „Censor secundarius”, a jelen esetben Reithaller Mátyás:

³⁹ Az 1788. okt. 24-i tanácsülés jegyzőkönyve. = Budapest Főváros Levéltára IV. 1202/a. Pest város Tanácsa iratai. Tanácsülési jegyzőkönyvek. 59. köt. (1788. III. r.) p. 1336.

⁴⁰ Ballagi I. p. 46.

⁴¹ Csokonai levele Széchenyi Ferenchez 1798. jan. 23-án. = Csokonai összes művei. 2. köt. Bp. 1922. Genius, p. 2.

„Az aug. 23-i legkegyelmesebb rendelet folytán - ami a Könyvvizsgáló Hivatalba aug. 26-án érkezett meg -, és egyetértésben a városi tanácsokkal, ellenőriztem Buda és Pest valamennyi könyvkereskedését.

Először a Gleixner-féle Olvasókör (Lesecabinet) állományát vizsgáltam felül, minden iratukat összevettem a saját könyvjegyzékemmel, de nem találtam mást, ami tilos, mint a Von der Noot, oder geheime Geschichte der Empörung Belgiens, dramatisch bearbeitet [Van der Noot vagy a belgiumi felkelés titkos története, drámának feldolgozva] c. munkát. Ez Mahler pozsonyi könyvkereskedőtől került ide. A Romantische Erzählungen [Romantikus elbeszélések] c. könyv a jegyzékben »transeat« jelzéssel szerepel, kir. rendelkezés alapján kölcsönkönyvtár tehát nem tarthatja. A többi ottani mű nem ellenkezik a bécsi Cenzúrahivatal szempontjaival, és átment már könyvrevízió.

Itt végezve, Weingand könyvkereskedésébe mentem át, felülvizsgáltam az összes, még a csomagból ki sem bontott könyveket is, de nem találtam köztük kivétlnivalót.

Stahel és Kiliánnál is a fenti módszerrel dolgoztam, és rá is bukkantam a legveszélyesebb könyvekre: Von dem Zwecke Jesu und seiner Jünger. Noch ein Fragment des Wolfenbüttelschen Ungenannten herausgegeben von [Jézus és tanítványai céljáról. Még egy töredék a Wolfenbütteli Névtelentől. Kiadta Gotthold Ephraim Lessing]. Ugyanitt megvolt a Fragmente und Antifragmente [Töredékek és antitöredékek] is. Mindkét könyv két-két példányban. Az első gonosz könyv, amely felülbírálja a keresztény vallást, és már a megboldogult császár idejében hírhedt műnek számított, amelynek elkobzása kötelező. A második nem volt betiltva, de véleményem szerint veszedelmes, mert egyes olvasók hitét megingathatja. A következő csomag könyvet vizsgálva, találtam egy Dreierlei Wirkungen, eine Geschichte aus der Planetenwelt, tradiert und so erzählt von Bänd Germanien 1789 [Háromszoros hatás. Történet a bolygók világából. Fordításból elbeszélve a Germania 1789-ben kötetből] c. munkát. Erre a bécsi cenzúra felhívta a figyelmünket, ajánlatos lesz tehát árusítását megtiltani.

Strohmayer könyvkereskedésében minden helyiséget, kamrát átvizsgáltam, és találtam is egy tiltott könyvet, a Die Erziehung des Menschengeschlechtes [Az emberi nem nevelése] címűt.

Ezután kollégámmal, Hübner úrral együtt folytattam a felülvizsgálást Diepoldnál és Weingand fióküzletében, az Officina Librariában. Mindkettőben átnéztük az állványokat, és a csomagban lévő árut is, de semmi olyat nem találtunk, ami a tiltott könyvek jegyzékében szerepelne.

Délután a pesti tanács képviselőjével Pauer és Lindauer üzletében folytattuk az ellenőrzést. Pauernél több, Trattnernél nyomott és Bécsben cenzúrázott könyvet láttunk. Lindauernél viszont megtaláltuk a Die Ausführung des Plans und Zwecks Jesu. Theil 2. [Jézus terveinek és céljainak bemutatása 2. rész] c. könyvet, ami a jegyzékben fekete számmal van megjelölve. Ezeket a fenti könyveket a város képviselője lefoglalta, és róluk legalázatosabb jelentést fog tenni a Nagymélt. M. Kir. Htt-nak.

Egyébként valamennyi könyvkereskedő egyöntetűen vallja, hogy 1. a Htt-nál feljelentett hírhedt röpirat, »A keresztény vallásban magát oktattatni vágyódó utazó ember Jeruzsálemben« sohasem volt meg náluk, nem is árulták tehát; 2. vannak magánosok, akiknek megvolt vagy meg is van, ezek más könyvkereskedőktől szereztek be. Utazó szepességi szücsök Szászországból és Brandenburgból meg más külföldi országokból csempészik be és árusítják ezeket.⁴²

*

⁴² Mályuszné pp. 310-311.

Nyilván nem a Lindauernél megtalált tiltott könyv okozta azt, hogy kereskedése tönkrement, de végül is ez történt, pedig - amint az Pest város Tanácsa egykori irataiból kitűnik - legfőbb hitelezője Münchenben élő, szintén könyvkereskedő bátyja volt.⁴³ Lindauer János halála után a boltot özvegye, Schwentner Katalin a kereskedői joggal együtt eladta Gáli Jakabnak, mégpedig 1801. október 13-án. Tette ezt annál is inkább, mert egykori hozománya értékéig, tehát ezer forint erejéig maga is igényt tartott a vételarra. Végül is 1250 forintért sikerült túladnia a bolton, abból először néhai férje nem családtag hitelezői részesedtek, neki 200 forint jutott, sógorának pedig egy fillér sem. Gáli - nem lévén könyves - már 1803-ban túladott e jogon, mégpedig veje, Leyrer József segítségével. Ő a Gáli-féle szerződést aránylag hamar felbonthatta, ennek eredeti is fennmaradt, érdemes tán idézni e „veretes” szöveget:

„Cesszió. Alulírott jelenlegi bevallásomnál fogva, ténylegesen és csupán két éve telepedtem le Pesten Lindauer könyvkereskedési jogával, amelyet teljes és törvény szerinti kielégítésnél fogva, Institoris Gábor és fia uraknak átengedek és a leg törvényszerűbb formájában átruházom, úgy, hogy magam és örököseim részéről további követelést az említett Lindauer-féle könyvkereskedési engedélyre nem támasztok; mostantól fogva Institoris és fia urak is mint egyedüli vevők a Lindauer-féle engedélyre, öröklök, és nekik ugyanaz a jog megengedi egy könyvkereskedő üzlet nyitását, amely jog jogos vásárlásomnál fogva ezideig egyedül nekem engedtetett meg. Ennek hitelül aláírásom és pecsém. Pest, 1803. dec. 1-én.

Leyrer József könyvkereskedő.

A fenti cesszióval teljesen egyetértek Jakob Galli.”⁴⁴

Hogy mit is takar e szerződés, nehéz megmondani. Azt állítja Leyrer, hogy csak 1801-ben telepedett le Pesten. Nehezen hihető, mivelhogy ajánlójegyzékei korábbiak. Itt egyszerűen átjátszottak egy jogot Institoriséknak.

*

Pest könyvkereskedelem-történetével eddig többen is foglalkoztak, s e szerzők szinte kivétel nélkül hivatkoztak arra, hogy az 1792-es tanácsi összeírás is még csak öt pesti kereskedőről tud. Lassú tehát a fejlődés. A helyzet azonban más volt. II. József uralkodásának utolsó, liberális időszakában a pesti kulturális élet komoly fellendüléséről számolhatunk be, 1789-ben például itt árusított, egyben könyvet is kiadott Weingand, Lindauer és Strohmayer mellett Gleixner János, J. Fischer és Ph. G. Wucherer. És itt árusított még Pauer János és Stahel József is. Ne feledkezzünk meg arról sem, hogy a *Neue Kurir* elnevezésű évkönyv 2-12. évfolyama is itt jelent meg és itt került terjesztésre a Frag- und Kundschaftsamt jóvoltából 1789 és 1799 között. E céget is a kereskedők között kell említenünk.⁴⁵ 1790-ben Orczy báró házában zsidó könyvkereskedés is működött, tulajdonosa M. A. Löwy volt. (Hasonló kereskedéssel később a Király utcában találkozunk, melynek tulajdonosa Feichtmann Simon volt.⁴⁶)

⁴³ Gárdonyi Albert: Lindauer János és utódai. = Magyar Könyvszemle, 1927. pp. 275-283. Gárdonyi az üzlet eladását nem tárgyalja pontosan, ezért is kerestük vissza az eredeti iratot.

⁴⁴ A Schwentner-Gáli szerződés: Budapest Főváros Levéltára IV. 1202/g. Pest város Tanácsa iratai Missiles a. m. 3646.; A Gáli-Leyrer-Institoris szerződés: Budapest Főváros Levéltára IV. 1202/h. Pest város Tanácsa iratai. Relationes a. m. 3957.

⁴⁵ Vö. OSZK p. 365., 370., 372.

⁴⁶ Sennowitz Adolf: A héber könyvkereskedelem Pesten. = Corvina, 1897. pp. 98-99.

Nyilván az 1790-es évek elejének cenzúra- és revíziórendeletei okozták azt, hogy a kereskedők száma ismét csökkent. Ez a tény is figyelmezteti a művelődéstörténészeket: kevés olyan eseménysor rajzolható fel, amelyben egy egyenletes, lineáris fejlődés mutatható meg. A kereskedő akkor és ott kereskedett, ahol megfelelő volt a piac. Ekkoriban Pest túl sok könyvkereskedőt még nem tudott eltartani, ezért is csökkent számuk ötre. A Martinovics-per után, 1795-re három pesti könyvkereskedői jog is megvásárolhatóvá lett: az egyik Strohmayéré, a másik Paueré, a harmadik Lindaueré volt. Mint láttuk, ez utóbbit Gáli és Leyrer közvetítésével átjátszották Institoriséknak; Pauer jogát a korábban Óbudán árusító Kiss István kapta meg; Strohmayer jogát pedig a kereskedők együttesen vásárolták meg, nehogy új kereskedő kerüljön Pestre.

A magyar könyvkiadók millenniumi könyvjegyzékében (1896) a „Wodianer Fülöp és fiai” cégnél az olvasható, hogy e későbbi patinás vállalkozást Leyrer József alapította még 1795-ben.⁴⁷ Ez ellentmond ugyan a Gáli-Institoris szerződésnek, de elképzelhető, hogy 1795-ben a Lindauer-üzlet jogát ő vette meg (Gálival együtt), de csak a Meisznertől 1799-ben átvett joggal nyitott boltot a Kishíd utcai Jung-házban (Kishíd u. 2.). Első hirdetése ugyanis csak 1800-ban jelent meg. (1815-ben a Jung-féle jegyzékben már azt olvashatjuk, hogy Leyrer a szomszéd házba, a Kemnitzer-házba tette át boltját.)

Mivel időközben - Köppf halála miatt - a kottaárusítás e környéken megszűnt, Leyrer annak megszervezésére is vállalkozott, 1803-tól boltjának már zenei részlege volt, 1805-ben pedig a bécsi Kunst und Industrie Comptoir teljes jogú pesti megbízottja lett. Itt hadd tegyünk egy kis kitérőt, áttekintvén röviden a zenei kiadványok terjesztésének korabeli, Váci utcai históriáját.⁴⁸

*

1774-ben Weingand és Köppf katalógusában már zeneművek hirdetési is helyet kaptak. Ezt követően a Kilián testvérek boltjában (alább lesz szó róluk) jelenik meg a kotta. 1786-tól **Liedemann János Sámuel**nek az Almássy-házban (ma: Váci u. 25.) lévő vegyesáru-üzletében zenei nyomtatványokkal is találkozhatott az érdeklődő. (Ő egyébként a korábbi pesti kávéháztulajdonos, a későbbi pesti kerületi rendőrigazgató, Gotthardi Ferenc egyik bizalmasa volt, s jelentéseit Bécs mindig szívesen fogadta.) Leyrer 1799-ben önálló zenekereskedést akart nyitni, de a tanács ezt nem engedélyezte, viszont hozzájárult ahhoz, hogy az 1799-es év végétől könyv- és kottakereskedést nyisson a Jung-házban. Kottáit aránylag magasra „taksálta”, de a konkurens Kilián-cég lejjebb nyomta az árakat, s így Leyrer is kénytelen engedni borsos áraiból. 1802-ben Leyrer hirdetést tett közzé: vásárlás előtt az általa árusított kották kipróbálását, zongorán való „átjátszását” is lehetővé teszi. 1803-tól már zongorákat is árult, 1805-től lett a bécsi Kunst- und Industrie Comptoir pesti megbízottja. Kiterjedt kapcsolatai ellenére 1806-ban csődbe jutott.

Ezután Kiliánék, Hartleben (róla is szó esik majd) és Liedemann árusítottak kottákat, Leyrer boltja zenei anyagát pedig Bécs megbízásából **Schreyvogel József** vette át. Ekkor (1806) nyílt meg a már említett bécsi cég „szépmesterségi művek kereskedése”, amely kottákat és rézmetszeteket árult. E bolt a Váci utcai Schorndorfer-házban volt (ma: Váci u. 13., Régi-posta u. sarok), amely ház a ma is állók közül az utca legrégibb fennmaradt épülete. E boltot valószínűleg az igen fiatal **Riedl József** vezette. Nekik köszönhető, hogy Beethoven Razumovszkij-kvartettjeit kinyomtatták (op. 59), és hogy annak címlapján - kiadóként - a következő meghatározás olvasható: Vienne aux Bureaux des Arts et d'Industrie, a Pesth chez Schreyvogel et Comp.

⁴⁷ A Lampel Róbert-féle (Wodianer F. és fiai) cs. és kir. udvari könyvkereskedés kiadóhivatalában megjelent művek jegyzéke. Bp. 1896. Wodianer F. p. III.

⁴⁸ Itt elsősorban Isoz, Fodor és Nagy II. dolgozataira támaszkodtunk.

1808-ban Riedl meg is vásárolta a Váci utcai hangjegyzületet, ahol, mint említettük, rézmetszeteket és térképeket is árusított. Riedl maga is nyomtatott térképeket. Ezek között a legjelentősebb a *Charte von Servien, Bosnien etc.*, amelyet Lipszky János híres Magyarország és Erdély térképe folytatásaként tisztelnek.⁴⁹ A budai litográfus, Schmid János 1820-ban arról adott hírt, hogy elkészítette Rudnay prímás arcképét, s az az Industrie Comptoirnál kapható. Riedl 1811-ig árusított a Váci utcában, amikor is az év őszén boltját átköltöztette a Német Színház épületébe. Ezután visszatért Bécsbe, s a kereskedést egy időre Rabus Zsigmond vette át, majd a boltot 1822-ben a soproni **Lichtl Károly** vásárolta meg.

Ő azt visszahelyezte a Váci u. 13-ba, a volt Schorndorfer- (akkor Steinbach-) házba, de 1827-ben innen is továbbköltözött, hiszen 1827-ben már azt hirdette, hogy boltja a Váci utcában van, a „3 gráciák által ellenében”. (A Zograf családnak a mai Váci u. 28. szám alatt állt „Három pesti leányhoz” címzett férfidivatáru-üzletéről van szó.) Mivel ez az épület a Párisi utca sarkán állt, Lichtl boltja a Váci utca túloldalán volt (kb. Váci u. 21-23.)⁵⁰ 1830-ban viszont a Váci utca és Nagyhíd utca sarkán lévő Mocsonyi-házba (ma Váci u. 2.) tette át üzletét az akkor már ismert zenei szakember. Lichtl nem csak zenei kiadványokat adott közre, hanem pl. ő adta ki Kisfaludy Károly *Aurora* c. évkönyvének 9. kötetét is, 1830-ban. (Ennek 1835-re megjelent kötetéről ifj. Kilián Györgynél még visszatérünk.)

A Kishíd utca sem maradt zenekereskedő nélkül, mert a Kemnitzer-házban (Kishíd u. 1.) az egykori Paregini Antal képkereskedésből kifejlődött **Müller Károly**-féle üzlet nyílt meg. (E bolt 1830-ban a Nagyhíd utca és Váci u. sarkán álló Fessl-házba költözött - ma: Váci u. 1-3.). Vele kapcsolatban érdemes megemlíteni, hogy ő volt *Musikalishes Magazin* c. periodika kiadója, amely 1828-tól havonta jelent meg. (Nevét néhol Millerként tüntették fel.)

A Váci utcában Lichtl lett volna az úr, ha nem lett volna ott nagy ellenfele, Hartleben, akiről a következő részben lesz szó, és aki szintén foglalkozott kottaárusítással. Lichtl 1825-ben panasszal fordult a tanácshoz, mondván, hogy „Hartleben K. A. könyvkereskedő a bécsi hangjegykiadóknál megjelent kottákat mérsékelt áron kínálja... (s kéri), hogy a tanács tiltsa el Hartlebent ettől a kicsinyes és aljas fogástól”. A megoldás végül is az lett, hogy Lichtl megvásárolta Hartleben kottakészletét, de még így sem ő lett „kottaügben” az egyedárusító.

1826-ban a Váci utcai Hét Választó Fejedelemben (ma: Váci u. 9.) rendezett bál (redukt) alkalmából írta Schubert a *Galopp und 6 Ecossaisent* (Op. 49), amelynek pesti fogalmazója Lichtl lett, hiszen a címlapon ez olvasható: „Pesth. In Carl Lichtl's Musikalienhandlung Kunst und Industrie Comptoir”. E darabokat azután Müller is kiadta, amiből ismét per lett - kiadói jogsértés címén. 1828-ban Lichtl évnegyedes zenei folyóiratot is indított *Museum* címmel, amelynek csak néhány száma maradt fenn. (Valószínűleg két évfolyamnyi jelent meg belőle.) Mint említettük, 1830-ban a bolt elköltözött a Váci utca másik végén álló Mocsonyi-házba, a következő évben az üzletet, vagyis a „Mív és Szorgalomtár”-at **Grimm Vince** vette meg. Mivel ő 1842-ben kőszajtót vásárolt, és azzal a Dorottya utcába költözött, a zenei kereskedést eladta **Treichlinger József**nek - aki végül is csak 1845-től árusíthatott.

Valószínűleg több litográfus is dolgozott a Váci utcában, 1825 táján a bécsi Trentsény József nyitott is boltot, 1839-ben pedig itt nyílt meg (ma: Váci u. 18.) Vietoris Antal első magyar kromolitográfiai intézete.

Grimm egyébként nemzetközi híró sakkozó, egyben a Pesti Sakk-kör egyik első elnöke volt. Összejöveteleiket a Wurm-házban tartották; ott lakott Kossuth is, aki nyilván jól ismerte a sakkozó és litográfus Grimmet. Ez azért is valószínű, mert 1848-ban őt kérte fel Kossuth az

⁴⁹ Vö. Petrik III. p. 225. és Petrik I. p. 409.

⁵⁰ Erre a valószínű tényre Tarr nem utal.

állami bankjegynyomda litográfiai osztályának vezetésére.⁵¹ Grimm jelen volt a Szent Korona Orsova közelében történt elásásánál is, így nem vitatható, hogy a szabadságharc bukása után kénytelen volt Törökországba menekülni. 1868-ban tért vissza Pestre, ahol 1872-ben hunyt el.

Időközben - 1827-ben - újabb zenei szaküzlet nyílt **Tomala Ferdinánd** (egyres helyeken: Tomola) jóvoltából a Váci utcai Temesváry-házban (ma: Váci u. 7.). Ő korábban kilenc éven át Hartleben beosztottja volt - egyben muzsikos, aki maga is komponált -, s megpróbált önállósulni, ami végül is sikerült neki. E történet pikantériája az - mint említettük -, hogy midőn Lichtl megvásárolta Hartleben kottakészletét, s ezzel kettejük harca befejeződött, úgy vélte, hogy kottaügyben ő lesz az „úr”; de nem így történt, hiszen Hartleben segéde önálló zenei szaküzletet nyitott, s talán ez is közrejátszott abban, hogy Lichtl saját boltját 1830-ban Grimmnek adta el. Tomala is foglalkozott térképek árusításával és kiadásával. Csintalan József 1828-ban nála jelentette meg Pest-Buda könyvnyomatos térképét.⁵² 1831-ben az új Nagy Kristóf-házba (ma: Váci u. 6.) tette át boltját - a ház tulajdonosa Birly Flórián volt -, 1837-ben pedig átköltözött a mai Vörösmarty tér (akkor Színház tér) egyik üzlethelyiségébe.

Ügyes kereskedő volt, akinek térképei és kottái mellett egy helyismereti kiadványa is fennmaradt 1827-ből. Címe: *Buda és Pest városoknak és környékeiknek tekinteteik, hozzá kapcsolt leírással*. (A tekintet kifejezés látképet jelent.) Boltjának áruválasztékát egyre bővítette, 1833-ban már így írt róla a Honművész: „Méltán nevezhetjük ... Tomala Ferdinánd mív, földleírás és hangtárát, mint a pesti város egyik díszét.” Az élettörténetét megíró Isoz Kálmán elmeséli róla, hogy ezekben az években már maga adta ki szerzeményeit - amelyek csak részben voltak valóban eredeti kompozíciók -, s hogy ő hozta divatba a magyar nótákból írt galoppokat és keringőket.

Tomala segédje volt 1837-től Tyroler József rézmetsző, aki később a bankjegynyomda alkalmazottja lett, s ő metszette a Kossuth-bankókat. Tomala szépen fejlődő boltjának és kiadói tevékenységének az 1838-as szomorú árvíz vetett véget. 1842 után már alig hallani róla. Pedig, ha terveit valóra válthatta volna, akkor ma e kor leghíresebb kotta- és metszetkiadójaként tisztelnénk. 1842-ben szűnt meg tehát Váci utcai üzlete, s ugyanabban az évben bocsátotta áruba Grimm a saját boltját.

Időközben azonban (1839) - hosszú viták után - a Szervita téren a Városi Színház egykori csellistájának, Wagner Józsefnek a hasonló üzlete nyílt meg. Nehezen kapott erre engedélyt, mert Müller, Tomala és Grimm tiltakoztak, hivatkozván arra, hogy Wagner nem képzett szakember. Erre ő azt válaszolta, hogy a többiek sem azok, hiszen az osztrák Grimm műszaki ember volt, Müller fűszerkereskedő, Tomala pedig könyvkereskedő-segéd. Végül is a bolt megnyílt, amelynek új ellenfele a Grimm-utód Treichlinger lett.

Wagner különböző panaszos beadványaiban előadta, hogy ő zeneművész, több bel- és külföldi filharmóniai társaság tiszteletbeli tagja, karmester, a pest-budai hangászegylet választmányi tagja és levéltárnoka, a pesti művészi és ipartár tulajdonosa. Treichlinger pedig „csak” zenész volt, ennek ellenére sikerült boltját megtartania, melyet 1864-ben tőle fia örökölt. E történetet Isoz Kálmán így summázta: Treichlinger volt „az egyetlen, ki mű- és hangjegykereskedését gyümölcsözően tudta kezelni és átadni. Jogilag id. Treichlinger volt a Kunst und Industrie Comptoir utolsó tulajdonosa, mert fia... ugyanannak az üzletnek tulajdonába nem mint vevő, örökös vagy engedményes, hanem mint új cég került”.⁵³

⁵¹ Tarr úgy vélte, hogy Grimm volt a nyomda vezetője, de ő csak annak egyik osztályát vezette. (Vö. Tarr pp. 130-131.) - Lásd még: Barcza Gedeon (szerk.): Magyar sakktörténet, I. köt. Bp. 1975. Sportpropaganda, pp. 78-79.

⁵² Vö. Nagy II.

⁵³ Isoz p. 168.

Amely hamarosan még újabb lett, hiszen készletét az akkor már patinásnak számító „Rózsavölgyi és Társa” vásárolta meg.

*

Az 1805 és 1864 közötti korszakot átfogó zenei kitérő azonban valóban kitérő volt, hiszen ott tartottunk, hogy 1806-ban Leyrer József tönkrement, illetve majdnem tönkrement. Anyósa ugyanis kifizette a hitelezőket. (Leyrer új, nagy könyvjegyzéke 1807-ben megjelent, ez is igazolja, hogy boltja továbbra is fennállt. Polgárjogot is ebben az évben kapott.) Ekkor - a könyvesbolt újranyitása mellett - egy kölcsönkönyvtár megnyitására is gondolt, de mivel ezeket a „gyanús” találkahelyeket 1799-ben bezáratták, s bár ő csak 1809-ben kért engedélyt új nyitására, azt csak 1815-ben engedélyezték számára. Addig - ha szerényen is, de - árusított, sőt könyvírással és -kiadással is foglalkozott. Legismertebb műve egy pesti útikönyv, mely 1803-ban jelent meg: *Die Stadt Pesth und ihre Gegend in Briefen von einem Fremden*.

Valószínűleg 1827-ben ő vásárolta meg Szubuly György könyvkészletét. (Szubuly kereskedői jogát Wigand vette meg.) Az 1838-as árvíz őt is tönkre tette. 1840 táján boltját az Úri utcába tette át (ma Petőfi Sándor u.) - a Batthyány-házba -, 1841-ben pedig az üzleti ügyeket fiának engedte át, aki a kölcsönkönyvtárat meg is szüntette.

Az idősebbik Leyrert így jellemezte Sennowitz Adolf 1892-ben: „Az öreg Leyrer bácsi már réges régen ott kuncsorgott és élösködött Úri-utcai görbe, szűk boltodújában. Sokoldalú ember; író - és poéta. Antikváriuma elég jelentékeny s keresett volt valamikor, szortimentje szinte inkább csak ócskás üzlet, s nem csekély számú kiadványa legnagyobbbrészt merő utánnyomás..., közte nagyobb terjedelműek is, melyeket Leyrer vagy tiltott voltak, vagy eredeti kiadásuknak túl drága volta miatt szépen utánnyomott és hozott forgalomba. Idővel azonban Leyrer üzlete s hírneve erősen hanyatlott s kénytelen lett odújában - aminő leleményes ember volt - egy sajátságos irodát rendezni be, mely megélhetéséhez szolgáltatott az apróbb konyhára valót. Volt ez pedig egy concessió alá nem eső »első pest-belvárosi hímrím-, alkalmi és egyéb verses szerelmi-, meghívó- s partecédula készítő gyár«, melyben aztán olcsó tarifa szerint végezte a környékbeli szobacikák, szakácsnők s más ilyenmű érzékeny szívű publikum számára a szerelmi levelezéseket s sok egyéb más írásbeli dolgokat. Ő faragta az ex professo gratulánsok számára - minők a becsületes lámpagyújtogatók, színlaposztók, kéményseprők, dunavizesek s a többik - az újévi üdvözlő versezeteket, s ő szerkesztette a postások számára a poszpichliket, melyeknek jól megrágott s régen mintaszerűeknek kipróbált viccei s handabandáival majdnem oly nagy hírre tett akkor szert, mint teszik manapság például a nagy-kanizsai ismert naptárak az ő jól megrágott és az útszéli csacsiktól is már százszor átkérődzött handabandáival.”⁵⁴

Ifj. Leyrer József 1851-ben maga mellé vette Lampel Róbertet. Leyrer már 1846-ban magyarosította a nevét, s ezért kereskedésük „Lantosy József és Lampel” néven kezdte meg működését, 1852-től pedig a bolt egyedüli tulajdonosa Lampel Róbert lett. Utóda 1874-ben özvegye, majd hamarosan Wodianer Fülöp lett, s az üzlet vezetésében ez utóbbi szakember fiai, Arthur, József és Hugó is részt vállaltak. 1888-tól cs. és kir. Udvari könyvkereskedésként hirdethették cégüket. A bolt több változás után - 1865 és 1888 között a mai Váci u. 16-ban volt, utána pedig az Andrássy útra költözött át. Bennünket azonban az 1857 előtti események érdekelnek, lapozzunk hát tovább - pontosabban vissza - a könyvesek történetében.

⁵⁴ Sennowitz Adolf: Lampel Róbert. = Magyar Könyvkereskedők Évkönyve második évfolyam. Bp. 1892. Magyar Könyvkereskedők Egylete, p. VIII. A Leyrer-Lantosy névváltozásra lásd: Századunk névváltoztatásai. Bp. 1898. Hornyánszky. p. 145.

Egy már jól ismert könyvkiadó és könyvkereskedő szakember ekkor nyitott üzletet a Walthier-házban (ma: Váci u. 10.). **Hartleben Konrád Adolf**ról van szó, aki akkor 26 esztendő volt.⁵⁵ Nem sok bolt működött a környéken: a Ferencziek terén (ma Felszabadulás tér) volt a Weingand-Eggenberger szaküzlet, amelyet 1804-ben már csak Eggenberger néven hirdettek, az Egyetem téren a Kilián testvérek könyvesboltja, Leyrer Józsefé pedig a Kishíd utcában; Kiss István üzlete a piaristák épületében volt (ma Március 15. tér), az ötödik üzlet lett Hartlebené.

E mainzi születésű kereskedő Bécsben sajátította el a szakma fogásait, 1801-ben pedig Ivanics Zsigmond budai könyvkereskedésébe mint névleges társ lépett be, majd 1803-ban a bolt szortiment részét meg is vásárolta. Első segédje Müller József volt, aki 1813-ban nyitott önálló boltot a Ferencziek terén a Jankovich-házban. 1827-ig a kottákhoz is jól értő Tomala Ferdinánd volt Hartleben segítségére - ő, mint láttuk, hangjegyekereskedést nyitott -, 1828-tól 1841-ig pedig Geibel Károly dolgozott nála segédként, aki 1842-ben nyitott kereskedést a Nagy Kristóf-ház (ma: Váci u. 6.) mellett, a mai Kristóf téren.

Hartleben segédjei közül ő tett szert a legnagyobb hírnévre, hiszen István nádor 1847-ben udvari könyvkereskedői címmel tüntette ki. Az akkori Pesti Divatlap igen csípősen meg is jegyezte: „minél fogva remélni lehet, hogy most már az idegen ajkú könyvárus úr (mármint Geibel), nem restelendi a magyar nyelvet megtanulni, különben különös ellentétben fog állni a fenséges udvar magyar szellemével.”⁵⁶ Végül is a honi irodalom pártolója lett ő, kiadta a *Helység kalapácsát*, a Fáy-összest, Palugyay megerendszerének két kötetét, Szemere *Utazás külföldön* c. munkáját és más, elsősorban szépirodalmi műveket. 1850-től Lipcsében élt, az üzletet testvére vette át, mely a híres Grill-féle kereskedés alapja lett.

Ennyit Hartleben segédjeiről. A „mester” viszont már Pestre telepedésének évében megindította a *Patriotisches Wochenblatt für Ungarn* c. gazdasági periodikát, melynek szerkesztője Lübeck János Károly orvos és gazdasági szakíró volt, aki akkor Pesten élt, 1805-től pedig Hont vármegye főorvosa lett.⁵⁷ Periodikája négy kötetet tett ki, s valamennyi 1804-ben jelent meg. Schedius Lajos szerkesztésében 1802-től adta ki a Patzko nyomda a *Zeitschrift von und für Ungarn* c. havilapot, amelyet 1804-ben szintén Hartleben terjesztett. (Ebben az évben a lap utolsó két kötete jelent meg.) A folyóirat példányszáma ekkor már elérte a 300-at is, de az Schedius betegsége miatt sajnos megszűnt.

Hartleben hamarosan a város megbecsült embere lett: 1819-ben választott polgár, emellett már 1815-től főhadnagya volt a pesti polgárőrségnek. (A könyvesek közül még Eggenberger József, Müller József és Trattner János voltak ekkor tagjai a polgárőrségnek.)

⁵⁵ Sennowitz Adolf: A két Hartleben. = Magyar Könyvkereskedők Évkönyve hatodik évfolyam. Bp. 1896. Magyar Könyvkereskedők Egylete, pp. V-XXVIII.; Kempelen Béla: Magyar nemesi almanach. Az 1867-1909 magyar nemességre, bárói, grófi és hercegi méltóságra emelt családok. Bp. 1909. (1910). Pátria; Gárdonyi Albert: Hartleben Konrád Adolf. = Magyar Könyvszemle, 1928. pp. 61-66; D. Szemző Piroska: Hartleben Konrád Adolf mint német és osztrák írók pesti kiadója. = Szemző pp. 76-82. A Bp. Lexikon p. 426 címszáva pontatlan.

⁵⁶ Pesti Divatlap, 1847. p. 549.

⁵⁷ Trócsányi Zoltán: Hartleben Konrád Adolf kiadó lapterjesztési ötletei. = Magyar Könyvszemle, 1942. pp. 421-423.

Nevéhez nagyszámú könyv kiadása fűződik (Sennowitz 1895-ös statisztikája szerint 1804 és 1831 között 36 magyar és 91 idegen nyelvű kötetet nyomtatott ki). E kiadványai viszont még irodalomtörténeti vagy tudománytörténeti szempontból nézve sem voltak különösebben értékesek. Talán csak Balásházy Jánosnak a honi gazdaságról közreadott 1831-es munkája emelkedik ki ezek közül; hasznos ismeretterjesztő kötet volt még az L. F. Franktól Horváth József által lefordított *Az orvos mint házibarát* c. érdekes munka is. Horváth egyébként még jó néhány kötetet fordított Hartleben számára.

Alapos mű volt a szőlészeti munkáiról is ismert Schams Ferenc írta, Hartleben kiadta 1821-es városleírás. Ez a Pest történetével foglalkozók fontos kézikönyve ma is.⁵⁸

Értékesebb kiadványai a későbbiek. Eötvös József első nagyobb műve, *A házasságok* nála jelent meg 1833-ban, akárcsak *A karthausi* (1842), mely először a *Budapesti árvíz* könyvben látott napvilágot (ezt 1839-41-ben Heckenast adta ki). 1845-ben jelent meg Hartlebennél *A falu jegyzője*, 1847-ben pedig a *Magyarország 1514-ben*. Ez utóbbit németre A. Dux fordította, s 1850-ben jelent meg - ugyancsak Hartlebennél. A később oly hírhedtté vált osztrák ügynök, az akkor még a magyar forradalom mellett felszólaló Zerffi Gusztáv német nyelvű *Der 15te März, 1848 in Pest* c. művét is ő adta közre.⁵⁹ Nála jelent meg 1846-ban Petőfi *A hóhér kötele* c. kötete, de Petőfi fordított is neki. C. Bemard *A koros hölgy* c. regényét például, mely 1843-ban jelent meg a Nagy Ignác szerkesztette és Hartleben forgalmazta *Külföldi regénytárban*. A sorozatot a kétkötetes *Robin Hood* zárta. Ez 1844-ben látott napvilágot, szintén Petőfi fordításában.

E 23 kötetes sorozat lezárása után indította meg, az akkor már számosak által ismert kereskedő új külföldi regénytárát, ismét Nagy Ignác szerkesztésében. Mindkét sorozat kiadója a Kisfaludy Társaság volt; az utóbbiban 10 kötet jelent meg. Fontos irodalomtörténeti tény, hogy Jókai első, önálló kötete, a kétrészes *Hétköznapiak* c. regény szintén Hartlebennél jelent meg, mégpedig 1846-ban. Bajza József hatalmas világtörténetének „bevezető”, több mint 900 oldala is nála látott napvilágot 1847-ben. E Váci utcai könyvkereskedő tehát valóban jeles művek kiadója és forgalmazója lett. Időközben maga mellé vette V. F. Altenburgert, s együtt mérték fel az 1838-as árvíz okozta károkat, amely csapás bizony boltjukat is nagyban sújtotta.

Üzletük két nagy egységből állt: antikváriumból és szortiment részből. 1841-ben Altenburger üzlettárs lett, ami kezdetben azt jelentette, hogy Hartleben távollétében teljes jogú képviselője volt, 1844-től pedig a szortiment részben nyilvános társa. Ekkor a boltot kettejük nevén hirdették, egészen 1848-ig, amikor is Altenburger betegsége miatt a társas viszony megszűnt. Hartleben kiadóhivatala ügyeit többnyire Bécsben intézte, mivelhogy osztrák művek kiadásával is foglalkozott. Ezek okán V. Ferdinándtól több kitüntetésben is részesült.

1861-ben unokaöccse - szintén Adolf - vette át az üzleti ügyek irányítását. Az idős kereskedő 85 éves korában, 1863-ban hunyt el. Szortiment boltját korábbi munkatársaira hagyta örökségül, a kiadó ügyeit pedig az unokaöcs vezette, kezdetben Pesten, majd Bécsben, később Lipcsében. Ekkor már a magyar nyelven kiadott művein e megjelölés olvasható: „Hartleben A. könyvkereskedése (Röber és Starcke)”. Az utóbbiak az örökösök közül Röber Ágoston és Starcke Ármin. 1866-ban a szortiment üzlet végleg bezárt, annak készletét Ráth Mór, Eggenbergerék, a Franklin-társulat és mások vásárolták meg, s egy kisebb készlet Röber és Starcke uraknál maradt, akik 1870-ig foglalkoztak kereskedelemmel.

⁵⁸ Lásd a forrásmunkák között!

⁵⁹ Címlapját is közli Frank Tibor: *Egy emigráns alakváltozásai* (Bp. 1985. Akadémiai) c. kötetében.

Az idősebbik Hartleben tehát az irodalom pártolója - bár óvatos pártolója - volt, ami az általa kiadott és fentiekben idézett művekből is kitűnik. Több helyütt is olvashatjuk például azt a történetet, hogy Petőfi 1846-ban neki ajánlotta fel először kiadásra összegyűjtött verseit, de Hartleben felesége lebeszélte a kereskedőt arról, hogy ilyen vállalkozásba fogjon.⁶⁰ E sztori azonban valószínűleg nem igaz, bár már a *Nemzet* 1882-es évfolyamában is megjelent, s azóta is többször. Petőfi ugyanis a *Szerelem gyöngyei* c. kötete óta Emich Gusztávval volt szerződéses viszonyban, s az állítólag Hartlebennek felajánlott kötetet később valóban Emich adta ki. A történet nyilván azon alapul, hogy Hartleben óvatos ember volt, sok kéziratot visszautasított, de épp Petőfi e kéziratához nem sok köze volt. 1846-ban egyébként a Pesti Divatlap úgy adott hírt Petőfi összes verseinek készülő kiadásáról, hogy annak „újvra leendő kiadását derék könyvárosunk, Emich Gusztáv vállalá magára, ki a génialis költőnek eddigelé megjelent valamennyi költeményét 500 pengő forinton vette meg, mi nálunk, kivált versekért nem csekély díj. A mű díszkiadásban, s a költő acélban metszett arcképével fog megjelenni”.⁶¹

Az utókor számára azonban ezek az adatok már érdektelenek: a lényeg az, hogy Hartleben Konrád Adolf és örökösei 70 esztendőn át a Belváros művelődési életének részesei - s egy kicsit irányítói is - voltak: mint antikváriusok, szortiment kereskedők és könyvkiadók. Természetesen mindez régen volt. Az Új Magyar Lexikon már egyetlen sort sem ír róluk, s ugyanígy cselekszik a háromkötetes Magyar Irodalmi Lexikon is. Pedig hány olyan művet tárgyal e lexikon, amelyet ők nyomattak ki!

*

Bár Pest városában egyre szaporodtak a könyvesek, s mint láttuk, 1804-ben már Hartleben is megnyitotta boltját, a szakírók mégsem voltak mindig elégedettek tevékenységükkel. Akkoriban önálló könyvkiadók még nem lévén, a könyvét kiadni vágyó vagy egy kereskedőhöz, vagy közvetlenül a nyomdához fordulhatott. Sokan az utóbbit választották, s a kinyomtatott mű azután eljutott a kisebb-nagyobb bizományosokhoz, akik vagy eladták, vagy bizonyos idő után visszajuttatták a feladóhoz. Az alábbiakban egy ehhez kapcsolódó véleményt szeretnénk közreadni, a naplót író Horvát Istvánét. 1805. jan. 7-i az a feljegyzése, melyet alább a mostani helyesíráshoz igazítva olvashatnak: „Ebéd után mindjárt Ferenczyvel együtt Budára siettünk... Ottlétünkkor legelőször is kedves Vitkovits Mihály barátunkat leptük meg. Ünnepe lévén nem sokáig háborgattuk, hanem Paintner Prépostról írt Dalunkat Madarassy Ferenc könyvvizsgálóhoz vittük a Vízivárosba. Innen fölmentünk Verseghegy Ferenc barátunkhoz a budai várba. Evvel minekutána némelyeket végeztem vele a Kolomposiban előakadó hexametereknek benyomtatásukról, Grammatikájáról beszélgettünk. Már a vége felé vagyon a tisztára való leírásban. Írta német nyelven. Kinyomtatatni szándékozik Eggenberger könyváros. Legböcsületesebb ember ez még eddig az itt lévő könyvárosok között. Leyrer József a sok külső-országi brosurával már jóformán eljárta a Diószegi vásárt és torkig úszik ... adóságában. A Kilián testvérek részben kevélységük, részben gorombaságuk miatt kevesektől szeretettnek, és csak akkor fordul be hozzájuk az ifjú ember, ha valamely tiltott könyvet mások által meg nem nyerhet. Nagy abban érdemük, hogy az okosabb könyveket - bár mind meg legyenek tiltva - ösmerőseiknek megszerzik. Hartleben Konrád Adolf könyvárosságának jövedelmeit egyszerre ezekkel akarván szaporítani, minden módokat (planum) kitalálni iparkodott először, de látván, hogy nincsen ugrás a természetben, gyalázatosan megcsökkent... Ő csak megszorult íróktól szeret kézírásokat vásárolni... Midőn Verseghegy fogságából kiszabadult, míg penzióját vissza nem nyerte, nagy szükségben fanyalgott. Megszólította őt

⁶⁰ Lásd pl. Tarr p. 119.

⁶¹ id. Kiss József-V. Nyilassy Vilma (szerk.): Petőfi Sándor levelezése. Bp. 1964. Akadémiai, p. 654.

Kiss, és ekkor könnyű módon megvásárolta tőle csekélységért Rikótit... Mossóty Institoris Gáborból első tekintetre kinéz a nem könyvárosoknak való conformatio, a néminemű durvaság. Több haszonnal folytathatta volna könyvkötőségét magányosan. Elég az - mellesleg minden részrehajlás nélkül - a könyvárosokról.”⁶²

A századfordulón - rövid ideig - könyves nélkül maradt a Váci utca, de hamarosan két bolt is megnyílt. Az egyik Hartlebené, amelyről már szóltunk, a másik az Institoris családé, akiknek nevét a Gáli-Leyrer szerződésben már láttuk, és akikről Horvát István is említést tett naplójában. E bolthoz - amely valószínűleg a régi Lindauer üzlet helyén volt (ma: Váci u. 11/b), de ezt nehéz bizonyítani - igen komoly pénzért jutott e könyves család, amint az Institoris Károly egyik, 1822. márc. 17-én, Bucsánszky nevű ügyvédjéhez írt leveléből ki is tűnik: „Atyám a Privilegiumot Leyrertől 1803-ban 1000 Ft B. Cz. (= bécsi címletben) vette...”⁶³ Erre persze az egykori szerződésben nem utaltak!

E családnév jól ismert volt a könyves szakmában, hiszen az eredetileg könyvkötő Institoris Gábor az 1792-es év végén a Kecskeméti utcában nyitott kölcsönkönyvtárat (ma: Kecskeméti u. 9.), mely Pest első, teljes egészében magyar nyelvű állományból egybegyűjtött olvasókabinetje volt.⁶⁴ E kabineteket - mint Leyrerrel kapcsolatban említettük - 1799-ben bezáratták, és nyilván ennek tudható be, hogy Institorisék ugyanabban az évben nem mertek új könyveket árusító könyvesbolt megnyitása iránt kérelmet beadni, ebben viszont segített nekik Gáli és Leyrer.

Virág Benedek 1803-ban szomorúan írta Kazinczynak: „Már valahára kinyomta Trattner Telegdit, igen sok dolga vagyon most ennek az embernek. Patzkó s Landerer többnyire alusznak. Ha felébrednek is, tsak Kalendáriumokat, Lelki kintseket, Szentek dudáját s dínomdánom verseket látnak maguk előtt. Kár, hogy Pesten valódi magyar ember nem nyomtat-tat.”⁶⁵

A historikusok úgy vélik, hogy ezen az áldatlan helyzeten akartak segíteni Institorisék.

A fiatal Institoris Károly Lipcsében sajátította el a könyvkereskedői szakma „titkait”, s 1803 őszén hazaérve, édesapja - valószínűleg Váci utcai - boltjának társtulajdonosa, 1808-tól önálló tulajdonosa lett. Gondozásukban jelent meg például (1808-ban) a Kazinczy Ferenc szerkesztette *Magyar régiségek és ritkaságok*. E 239 oldalas mű Sylvester János 1539-es grammatikáját, az 1549-es első, nyomtatott magyar ábécét és Varjas János 1775-ös „e” magánhangzóval írt elégiáját, a *Megtért emberek énekjét* tartalmazta. A kötetet Trattner Mátyás nyomta Institoris Károly számára. (Érdemes talán megjegyezni, hogy maga Varjas János is foglalkozott könyvkiadással: Maróthi György híres debreceni kollégiumi tanár 1743-as *Arithmeticáját* adta közre 1763-ban és 1782-ben, melyhez a motivációt részben az adta, hogy felesége korábban a fiatalon elhunyt Maróthi professzor hitvese volt.)

Hadd írjunk le egy érdekes, de szomorú történetet, mely e jeles könyvkereskedőhöz kapcsolódik. Csokonai - miután házuk leégett - igen nyomorúságos körülmények között élt, s 1803 táján arra gondolt, miért ne lehetne valamelyik pesti könyvkereskedő helyi megbízottja. Választása Institorisra esett. Íme a kereskedő által Debrecenbe küldött válaszlevél egy részlete, minimális magyarítással:

⁶² Temesi Alfréd-Szauder Józsefné (szerk.): Mindennapi. Horvát István Pest-Budai naplója 1805-1809. Bp. 1967. Tankönyvkiadó, pp. 67-69.

⁶³ Budapest Főváros Levéltára IV. 1223/b. Pest város Törvényszéke iratai. Acta iudicialia 1200.

⁶⁴ Lásd ezekről Fülöp Géza alapos munkáját (Fülöp II.)

⁶⁵ Kazinczy III. köt. p. 79.

„...jó urat ismerem, hogy az debreceni tájakon felsőbb és alsóbb renden lévő becses hazafiakra az könyvek kiszolgáltatásában igen hasznos ember lehetne... Maga hasznára is volna. Sőt nekem is használhatna... Különös tapasztalásom, hogy jó úrnak kezdett kiadott munkáit a Nemes Magyar Publicum kedveli és dicséri, tehát bizonyos lenne az, hogy jövő kiadott munkáit sokkal könnyebb képpen árulnatnák, és én is azon volnék, hogy egész Magyar és Erdély Országban elterjedjenek... Kívánom becsületes emberekre dolgaimat bízni, hogy annál inkább hív szolgálatomat teljesíthessem...

Pesthen 29dik Maji 1803.

kéz köteles szolgálja,
Mossotzy Institoris Gábor.”⁶⁶

Institoris Gábor 1808-ban hunyt el, s így emlékezett rá Kölcsey, Kállay Ferencnek írt soraiban: „Meghalt Institoris is, az ő boltjában jöttünk egyszer össze mindhárman, te, Szemere és én, s úgy hárman együtt soha nem voltunk, csak azon nap. Fogunk-e még egyszer így összejönni?”

*

Az új század második évtizedében új szelek fújdogáltak; ismét engedélyezni kezdték az olvasókabinetek felállítását, s például a könyvkereskedő Müller József 1811 májusában meg is nyitotta kölcsönkönyvtárát. A fiatal Institoris is engedélyt kért arra, hogy - könyvesboltja mellett - a család egykori könyvgyűjteményét is megnyithassa a nagyközönség előtt, s a jogot meg is kapta az év őszén. A könyvtár nyitására azonban nem került sor, amit elsősorban kollégája, Leyrer József sérelmezett, mert részben miatta, részben Ivanics Zsigmond hasonló kérvénye miatt az övét elutasították. Végül is 1813-ban Institoris arra gondolt, hogy Leyrerrel együtt kezd e vállalkozásba, de 1814-ben csődöt jelentett, így Leyrer a következő évben egymaga nyitotta meg kis kölcsönkönyvtárát. Institoris Károly kénytelen volt boltját - amely néhány évig valószínűleg a Váci utcában volt - bezárni, 1815-ben pedig magát a várost is elhagyta.

Könyvraktárát elzálogosították, kereskedői jogát pedig az 1822 márciusában megrendezett árverésen Szubuly György szerezte meg 600 forintért.

Lehetséges, hogy Institorisék csak néhány évig árusítottak a Váci utcában - a korabeli összeírásokból ez sajnos egyértelműen nem tűnik ki; az azonban igen, hogy 1815-ben a megszűnt Institoris-bolt okán a tanács új üzlet nyitását engedélyezte. Ez a könyvesbolt a Váci utcának a mai Erzsébet hídtól délre eső részén nyílt meg, amelyet akkor Lipót utcának hívtak. (1786-ig az utca északi részét is így hívták, de az ezt követő több mint száz esztendőben, egészen 1899-ig csak a déli felét nevezték így, azóta pedig az egész a Váci utca nevet viseli.) Az új bolt tulajdonosa **Ivanics Zsigmond** lett.⁶⁷

Ivanics amolyan „komplex” könyves volt: fenntartott szortiment kereskedést, antikváriumot és könyvtárt is. Mint említettük, Hartleben nála kezdte könyves pályafutását, s midőn Pesten akart kereskedést nyitni - s meg is kapta rá az engedélyt -, nyitókészletét 1803-ban tőle vásárolta. Ivanics később új könyvek forgalmazásával már nem is foglalkozott. Az azonban valószínű, hogy Hartleben segített neki, midőn 1815-ben antikváriumot óhajtott nyitni a Lipót utcában. Ez lett az első komoly pesti antikvárium - hiszen Meiszner Ferenc hasonló, Kígyó

⁶⁶ Waldapfel József: Csokonai mint könyvárus-jelölt. = Irodalomtörténeti Közlemények, 1928. pp. 271-273.

⁶⁷ Kis Elemérné: Ivanics kölcsönkönyvtára. = Az Országos Széchényi Könyvtár Évkönyve 1965-1966. Bp. 1967. OSZK. pp. 458-472.

utcai üzlete a századforduló táján hamar tönkrement -, melynek első, kétnyelvű címlappal ellátott ajánlójegyzéke már abban az évben meg is jelent: „Békkötött könyvek laistroma: főképpen a nemes tanuló ifjúság számára. Melyek Nemes Ivanics Zsigmond könyvárosnál Pesten árultatnak.”

1818-as jegyzékén a bolt pontos címe is olvasható. „Antiquas in Pesth. Leopold-Gasse 257, zu haben sind.” (Vojdisék 1822-es címjegyzékében is e helyen tünteti fel őt.) Lehetséges, hogy Ivanics egészen 1831-ig itt árult, s a megürült üzletre fennálló jogot a Kilián család valamelyik tagja vette át tőle. Ivanics később a Zöldfa (ma Veres Pálné) utcába költözött, majd a Sebestyén térre (az a mai Felszabadulás térnek a híd felé eső, azóta közterületté vált része). Nevéhez fűződik az első, 1836-os pesti könyvaukcio megrendezése is. 1844-ben hunyt el. családjára készpénzt nem hagyott, csak egy hatalmas könyvraktárt, amelynek egy része Pesten, egy része Bécsben volt. Úgy tűnik, hogy nagyszámú értékes hungarica is volt gyűjteményében, ezek sorsáról nem tudunk. Pesti boltját 1845-től veje, Eggenberger korábbi segédje, a bibliográfusként is ismert Magyar Mihály vezette, aki közreadta a még Ivanics nevét viselő üzlet kiadványaként - 1848-ban - Pest házjegyzékét. Magyar utóda Demjén József lett. (Ő fejezte be a Magyar megkezdte bibliográfiai sorozatot.)

A 20-as években több könyvkötő nevével is találkozunk a Váci utcában, akik egy-egy kötetnél kereskedőként, bizományosként is működtek. A mai Váci u. 16-ban volt például egy hölgy, Nedötzy Terézia boltja, neve már az 1822-es névjegyzékben szerepel. A Váci u. 32-ben a Müller család könyvkötője dolgozott, az ő könyvesboltjuk a Ferencziek terén volt.

A könyvkötő fontos szerepet töltött be az író-kereskedő-nyomdász kialakította sorban. Az író ugyanis választhatott: vagy maga nyomatta, maga köttette és maga terjesztette műveit, vagy átadta azokat bizományba valamelyik könyvkötőnek. Az egyik igen szorgalmas szakíró, Pethe Ferenc e „magánkiadások” rendszerét igen pontosan kidolgozta és közzé is tette a *Hazai Tudósítások* 1816-os évfolyamában. Felhívását érdemes elolvasnunk:

„A tudományok nevelőihez.

A könyvírókhoz és kiadókhöz, a két magyar hazában.

Éppen 20 esztendeje, mióta nagy kárommal tapasztalom, és sok más fáradozó jó hazafiak káros példáiból is tudom, s tudja más is, hogy a nagy fáradsággal és költséggel nyomtatott új könyvek, sokszor olyan kezekbe is kerültek gondviselés végett, amelyekből azoknak maradványai - vagy félig-meddig elrothadva, vagy szemét módjára fordultak vissza a gondatlan és rossz szívű biztosok kezeiből. A tudományoknak ezáltal lett káros hátráltatását jól látván, s másokkal együtt érezvén a két hazában - sok bölcs embereknek tanácslások szerint is -, azt végeztem el magamban, hogy itt a haza kellő közepén Pesten, ahonnan az efféle dolgok sugára széjjelterjed, olyan módot találjak, mely által az említett kártól következő számtalan panasznak vége szakadjon, s a magának gondviselőt nem találó számos új könyveknek bátorságos helyek legyen ott, ahol én, távollétemben, sok kérelemre és ígéretemre sem találtam lerakó helyet könyveimnek. -

Ennek végbevitelére fogadtam Pesten, az újabb Ürményi házban, az új piachoz közel, lakószállásomon kívül, lerakó boltokat is, ahol a jószágnak se tűz, se víz, se nedvesség nem árthat, és ahol már mintegy 30 ezer forintot érő új könyvek fekszenek. - „Valakinek tehát a fennemlített tudósok között tetszik, küldhet hozzám jó gondviselés és szoros számadás alá annyi új könyvet, amennyit akar, következő kötések és rendtartások mellett:” -

1. Semmiféle hibás vagy megromlott könyvet kezem alá tudva nem veszek; és amely darabok idővel hiánosoknak talátnának, azokat a birtokos számára visszatartóztatom.

2. Az ide költözésre és akármikor levelezésre teendő költségeket a könyvbirtokos viseli és ha megesne, hogy azt hevenyében nekem kellene fizetnem, ezt külön számban tartván, annak idején a könyv árából elfogom.
 3. A könyvek számáról, és a birtokos által kiszabott folyóáráról világos ellennyugtatót (contraquietantiát) kívánok: melyekről én is részemről, a könyvek általvételével, rendes nyugtatót (quietantiát) fogok adni.
 4. Az eladott könyvek árából a könyvbirtokos annyi századbért (procentót) szabhat ki az eladó könyvárosok részére, amennyit akar, 10-, 15-, vagy 20 forintot. Én a magaméiból, ha itt helyben készen adom a könyvárosok kezekre, 500-ból 15-öt engedek. A bővebb eladás, a procento mennyiségétől, nagyon függ: - a könyvárosok boltja, számtartója, legényei, inas s több efféle, sokba kerülnek.
 5. Én, magam részére, a lerakó helyért, gondviselésért, esztendőnként való számadásért, 4 vásárkori nyomtatott tudósításokért a magyar és hazabeli német újságokban, kívánok az eladott könyveknek az árából 100 forinttól 5-öt; az el-nem-kelteknek a becsiből pedig 100 forintból 2 for. 30 krajcárt, egy esztendőre.
 6. A könyvbirtokosnak egyedül csak írásbeli kívánságára adok ez vagy ama kinevezendő könyvárosnak, esztendei hitelre annyi számú könyvet, amennyit a birtokos kiszab, - szóbeli ide hízásra nem ügyelek: különben, a leghitelesebb könyvárosnak sem adok könyveket készpénz nélkül; hanemha feleletje alatt, és ha az ilyen, annak idejére csakugyan nem fizetne, helyette fizetek is.
 7. Minden elmúlt esztendőről számot adok következő József-napi pesti vásárkor; és ami könyvet, az azt kívánó könyvbirtokosnak vagy biztosának, a lerakó-boltban, az említett vásárkor elő nem mutathatók, mindazoknak kiszabott árokat, - a lehúzendó költségeket lehúzáván, - ugyanazon József-napi vásárkor, fogatkozás nélkül lefizetem.
 8. Ha a könyvbirtokos a könyveinek az árát utóbb változtatni kívánná, azt minden pesti vásár előtt egy egész vásárral, azaz az előtte való vásár alkalmatosságával, számszerént, mintegy 6 héttel előre bejelentheti meghatározva írt levelében, hogy könyv-lajstromban, a vásárkori tudósításban, idejében kinyomtatthasson.
 9. A szemlátomást kelendő könyvekre előre is adok pénzt, mértékletes summában, bizonyos rabat elengedése mellett.
 10. Ha valaki, elkelt vagy az elkelés végéhez közelítő és kapós könyveit újra kiadni kívánná, vagy pedig legelőször (originaliter) akarná valami munkáját kinyomtattatni, ezt, a reáteendő költségnek előre lefizetendő felerésze mellett, itt Pesten, a legszebb és legolcsóbb lehetséges módon és hiba nélkül végbevitetem, - minden nyelven, amihez itt betűt találni. Réztáblákat is, akármiféle, jó móddal metszethetnek, és nyomattathatók.
 11. Ha valamely könyvek olyan rosszul kelnének és mennének ki a lerakó boltból, hogy azokból bejött pénz, még a lerakásbérre is kevés volna; az ilyen könyvek, 3 esztendő elforgása után, a birtokos választása szerint, vagy visszaküldődnek, vagy kótyavetyén a többet ígérőnek általjában eladódnak, s az azokból bejött pénz, - lehúzáván a rátett költséget, - a tulajdonos kezéhez szolgáltatik.
- Ezen közhasznót erányzó, s a hasznos tudományokat szemlátomást elősegíteni törekedő tudósításnak minden módon lehető elterjesztésére kéri a t. t. olvasókat és minden tudós és tanult hazafiakat.”⁶⁸

⁶⁸ Vö. S. Varga Katalin (szerk.): Hazai Tudósítások. Bp. 1985. Magvető, pp. 190-193.

1827

Az előző fejezetben láttuk, hogy Institorisék kereskedői jogát Szubuly György vette át, akinek üzlete a Kecskeméti utcában nyílt meg. Ez 1822-ben történt. Öt évvel később e jogot tőle egy német származású kassai kereskedő, **Wigand Ottó** vásárolta meg. A levéltárban sikerült fellelnünk az eredeti szerződést, melynek szövege - magyar fordításban - így hangzik:

„Én, Szubuly György helybeli kebelbeli könyvkereskedő eladom Wigand Ottó könyvkereskedő úrnak könyvkereskedői jogomat a hozzá tartozó árukészlettel és tartozékokkal megállapított 6000 ft, azaz hatezer bécsi értékű forint vételárért... Pesth, 1827. dec. 13-án.

Szubuly György mint eladó
Wigand Ottó mint vevő.”⁶⁹

Mivel a könyvszakma történészei eddig nem találták meg ezt a szerződést, ezért a korábbi leírásokban csak 600 forintos wigandi vételárról beszélnek. Leírják azt is, hogy Szubulyt meggyilkolták, s ezért vált üressé az üzlet, de mivel a szerződést ő maga írta alá, ez nehezen hihető.⁷⁰

Wigand e joggal a Váci utcai Kappel-házban (ma: Váci u. 19.) nyitott üzletet az 1827-es év végén. E göttingai születésű kereskedő testvérei is könyvesek voltak, Frigyes Károly pl. jeles pozsonyi kiadó és üzletember lett. (Az ő utóda lett 1873-ban Stampfel Károly, az iskolai segédkönyvek híressé vált kiadója.) Wigand Ottó kezdetben bátyjánál dolgozott, majd 1816-ban Kassán nyitott önálló kereskedést, de kiadással is foglalkozott. Kassán nősült meg, felesége az evangélikus lelkész, Heckenast Mihály leánya volt. E családnév ismerősen cseng a magyar nyomdászatot ismerők előtt, ami nem véletlen, hiszen az asszony testvérét Heckenast Gusztávnak hívták (a hölgy valószínűleg csak Gusztáv mostohanővére volt).

Kassai évei alatt ismerkedett meg Wigand Ottó a Széphalmon élő Kazinczy Ferencsel. 1827-ben Pesten telepedett le - boltját öccse, György vette át -, s itt-tartózkodása néhány évében - 1828 és 1833 között - 28 magyar és 39 német nyelvű kötetet adott ki, de a *Sas c.* tudományos periodikát is ő terjesztette.

Széchenyi műveinek szorgalmas kiadója is volt, hiszen németül adta ki a *Lovakrult*, a *Hitelt*, a *Világot* és a rövidített *Blicket*, az első kettőt Vojdissek József, a harmadikat Paziani Mihály fordította (1830-1833). (Érdekességgént megemlíjtük, hogy *A kelet népe* második kiadását Wigand Károly nyomatta Pozsonyban.)⁷¹

Ő adta közre Kisfaludy Sándor összegyűjtött munkáinak első négy kötetét, s *A művelt társalgó* c., később oly sikeressé vált kötetet, amelynek egy modernizált, s 1857-ben kiadott változata sokadik kiadása jelent meg nemrégiben a Magvető gondozásában.⁷² Wigand

⁶⁹ Budapest Főváros Levéltára IV. 1202/h. Pest város Tanácsa iratai. Relationes a. m. 2263.

⁷⁰ Gárdonyi adatai teljesen pontatlanok. Állítja pl., hogy Szubuly 100 ft-ért vette meg a jogot 1822-ben, és 1000 ft-ért adta tovább. Ezt mind Institoris levele, mind a wigandi szerződés cáfolja. (Gárdonyi vitatható adatairól lásd: Magyar Könyvszemle, 1927. p. 283.)

⁷¹ A Széchenyi-kiadásokra vonatkozó adatok a szakirodalomban meglehetősen pontatlanok. Szentkirályi Elemér Széchenyi-bibliográfiája már kéziratunk lezárása után jelent meg.

⁷² Szablyár Ferenc (szerk.): *A pesti művelt társalgó*. Bp. 1986. Magvető, p. 472.

szépirodalmi ügyekben Döbrentei Gáborra, az Akadémia titkárára bízta magát, s tőle két saját művet is megjelentetett, továbbá Shakespeare *Macbeth*-je fordítását.

A Döbrentei írta művek okán talán nem foglalna el oly jelentős helyet a magyar irodalom és történettudomány történetében, mint amelyet valóban betölt. Ez utóbbit ugyanis két tény igazolja: lexikona és későbbi, nem Pesten kiadott és forgalmazott művei. Lexikona, amely a német *Conversations-Lexikon* magyar változata, valószínűleg Döbrentei biztatására készült s jelent meg 12 kötetben, 1831 és 1834 között. (Az utolsó köteteket már jogutóda adta ki.) Nem volt ez jó üzlet számára, mert egyrészt 15 ezer forintot ráfizetett (egy-egy kötet ára 2 forint volt), másrészt mivel nem sikerült jól adaptálni e német művet Magyarországra, hatalmas irodalmi-történeti vitát indított el. A jelen sorok olvasói nyilván ismerik ennek az irodalmi pörnek a históriáját, így engedtessek meg, hogy csak két érdekes részletet idézzünk. Az elsőben Wigandhoz, a még Kassán megismert Kazinczytól érkezett válaszlevél olvasható (ennek eredetije német), a másodikban pedig Bajza mintegy összefoglalja számunkra a pert a Toldy Ferencnek, 1830. április 9-én írt soraiban.

*

Kazinczy Ferenc Wigand Ottónak

„Szívélyes köszönetemet vegye, Tekintetes Úr, azért a megtisztelő bizalomért, hogy engem a *Conversations-Lexikon* munkatársai közé meghívott. Sajnos ezt az ajánlatot elfogadni mindenféle gondokkal megterhelt idős korom nem engedi, és kérem Önt, hogy vonakodásomat ne magyarázza egyébbel, mint amit említettem. Én minden fondorlatot, minden cselszövést gyűlölök, és nincs és nem is lesz soha semmi részem abban a mérges vitában, amely itt kirobbant. De engedtessek meg nekem az őszinteség, és hadd jegyezzem meg, hogy azokat a kérdéseket, amelyeket művelt és szerénységéről ismert ragyogó barátom föltett, és amelyek valóban nem képmutatóak és nem mesterkedések, e kérdések tónusában kellett volna megválaszolni. Jó lett volna az is, ha Döbrentei tartományi biztos és ülnök úr Csokonai megbotrántoztató verseit magába fojtotta volna. Előre látható volt, hogy a nemes szívű, művelt, nemes fiatalember az igazságot keresve a megtorlásban elragadtatja magát, és itt-ott megenged magának néhány olyan dolgot, amit a jogosnak érzett megbántottság sem tud jóváhagyni, mégis meg kell bocsátani.

Tisztelt Tekintetes Úr, úgy gondoltam, hogy Önön keresztül ismertetnem kell a szerkesztőséggel nézeteimet, mert attól tartok, hogy félreérthetnének. Ismeretes, hogy a stilisztikában ízlésem közelebb áll Fenyéri és Bajza barátaim ízléséhez, mint a másik csoporthoz, még ha úgy gondolom is, hogy didaktikus művet nem szükséges a költői próza díszében megírni, minthogy az sem, hogy újonnan gyártott szavakkal legyen teletűzdelve.

De a szép nagy vállalkozáshoz csodálatos sikert kívánok, és a mérgelődés közepette az vigasztal, hogy a Tekintetes Úr lexikonjának a gyűlölködő harcok ellenére, amilyeneket még nem láttunk, győznie kell, és győzni is fog: a munkatársak majd óvatosabban dolgoznak, és ellenségeikben önmagukat jobban tisztelik.

Minden érzésemben a legőszintébb nagyrabecsüléssel maradok.”⁷³

*

Bajza József Toldy Ferencnek

„Azt már tán megírtam neked, hogy Stettner a Tudományos Gyűjteményben néhány kérdéseket tett Wigandhoz a *Conversations-lexikon* planuma iránt, s hogy erre Döbrentei, Wigand és Cserneczky név alatt, felelt Stettnernek. Hogy Wigand egy prospektust közölt, vagy

⁷³ Szalai Anna (szerk.): *Tollharcok*. Bp. 1981. Szépirodalmi, p. 570.

inkább próbalapokat közlött lexikonából, mely oly skandál volt, hogy mindnyájunkat felbosszantott, s hogy Bugát Balognak a próbalapokon közlött agyvelőről írt artikulusát recenzálta. Eddig, úgy tetszik, már tudod a pör folyamaltját, elmondom tehát már most, ami azután történt. Mihelyt Wigand próbalapjai megjelentek, én mindjárt írtam egy Figyelmeztetést Wigand Ottó Pesti könyváros tudományi s mesterségi közönséges tárára, s elküldtem a Minervába; de mivel a Minervának, amint tudod csak háromszáz előfizetője sincs, azt gondolván, hogy így nemigen fog elterjedni ezen Figyelmeztetés, Ellingerrel különösen is kinyomattam s Pesten mindenfelé elszóratam, kétszázharminc példányt pedig a Tudományos Gyűjtemény mellé tettem. Micsoda lármát csinált ezen kis íráská itt a két városban, nem képzelheted, azt csak látnod és hallanod kellett volna. Mindenfelé a kávéházakban és Traiteurokban beszéltek és disputáltak fölöle, s már két hete, hogy publikum elébe jött s még mindig tárgya a beszédnek. Wigand, Thaisz, Döbrentei, Balogh, Cserneczky, Schedius, szóval az egész Wigandi klub iszonyúan haragszanak, és mindenfelé beszélnek ellenem, azaz proprie nemcsak ellenem, hanem mindnyájunk ellen, mert azt már mindenfelé kihíresztelte Döbrentei, hogy mi heten-nyolcan klubot formálunk. Néhány nap előtt gróf Majláthtal ismertetett meg Kisfaludy s Majláth a bemutatás után mindjárt disputációba keveredett velem a Wigand lexikona felett (mert tudnod kell, hogy Majláth is Döbianus), és igen goromba volt, ami természet szerint azt eszközölte, hogy én is magamnak néhány élesebb kifejezésekre vettem szabadságot; sok beszédek után végtére jól megraktuk ezt a kétlakú grófocskát, s amily gorombául és megvetőleg kezdte beszédét, szinte oly humanitással és tisztelettel vált el tőlem. Ezt a kis vitát azért szeretem, mert úgy hiszem, hogy Majláthot (ezt a szörnyű büszke és hírnév után kapkodó embert), ha nem egészen is, részint legalább meggyőztem róla, hogy a magyar literatúra, habár gyenge lábon áll is, nem oly felette erbärmlich (az ő szava) mint ő, ki azt nem is ismeri, gondolja. S mi sem (én és Kisfaludy) vagyunk oly felette ostobák, mint ő disputációjának elején vélte, és csaknem kimondotta. Ezen harcnak, édes barátom, mely a Wigand lexikona felett támadt, felette sok haszna van, s még mennyi lesz! Egyike a belőle fakadt hasznoknak az is, hogy általa megismerhetni az embereket. Ennek köszönhetem azt is, hogy Paziazit és Trettert úgy ismerem már most, mint ravasz embereket, sok ház ebeit, haszontalan pletykázókat és hírharangokat mint igen hiú Stutzerkákat, kik egy kis nagyúri kegyelemért mindenre képesek elvetemedni. Én ugyan jól vagyok és jól leszek velük ad speciem mindég, de szeretni őket soha nem tudtam, soha nem fogom. Reseta is erősen hadakozik ellenem nyelvével, de írni nem bátorodik. Azt mondta Vörösmartynak Horváth Istvánál, hogy én nem vagyok arra sem méltó, hogy Virágnak sarukötőit megoldjam. Wigand pedig hármunkat (Bugát, Stettner, én), kik a lexikon ügyében megszólamlottunk, Hundoknak és niederträchtigegeknek tituláz, mikor inter sous van. Nem nevetsz erre? -”⁷⁴

*

Szegény Wigand tehát melléfogott ezzel a lexikkal, oly mértékben, hogy annak egy részét el sem tudta adni, s ezért jogutóda abból később egy új címlappal, mintegy második kiadást is készített. A második felhívás szövege így hangzik:

„Közhasznú Esmeretek Tára a Conversations-Lexikon szerint Magyarországra alkalmaztatva. 12 vastag kötet. A-Z. Új változatlan kiadás. 1839. N. 8-rét. Minden kötet 1 forint. Az egész munka csak 12 forint. Kilenc év előtt - honi literatúránk nagy reményekkel biztató szakában - célul tűzte ki magának a magyar Conversations-Lexikon kiadója vállalatba vett munkáját beleköltött pénzének szerencsétlenségével oly terjedelmesen, s oly terv szerint dolgozva, mint az ilyenmő angol, francia és német Encyclopädiák, közrebocsátani. - A munka számos áldozattal, sok fáradsággal 5 év előtt 15.000 forintnyi szembetűnő veszteséggel létesült. E veszteség egyedül a kiadót érte, ki nem nyer egyebet azon meggyőződésnél, hogy a magyar olvasó

⁷⁴ Uo. pp. 33-34.

közönség sokkal kevesebb, mintsem ily vállalatot eléggé gyámolítani s a szerkesztőség és munkatársak fáradságát megjutalmazni képes legyen. Öt év alatt a kész Lexikonból 24 forintnyi bolti árán csak kevés példány kelt el, mivel magasnak tetsző ára, ámbár a munkának nagy bece s minden oldalú hasznavehetősége nem lőn félreismerve, akadályul szolgált közönségesebb, főképpen a kevésbé vagyonosak közt elterjedésének; s ama napról napra mindinkább nyilatkozó óhajtást támasztá: bár ára szállíttatnék le e közhasznú munkának, hogy a t. cz. magyar olvasók közt könnyebben elterjedhessen. E cél elérése végett egy példány árát 12 forintra szállítom le, s ezen áron nálam nemcsak teljes példányok kaphatók, hanem egyszerűsrimd, még egy ideig, havi kötetenként is 1 pengő forintjával megszerezhetik. 10 példányra a 11-ik ingyen adatik.”⁷⁵

Wigand nem ezért hagyta el Pestet s a Váci utcát, hanem mert valószínűleg nem volt ínyére az itteni kereskedés, meg lehetséges, hogy tiltott könyvek árusítása miatt zaklatták is. Ez utóbbiakkal kapcsolatosan csak találgathatunk. Kertbeny Károly, az ismert bibliográfus egykoron (1880) így vélekedett erről: „Egy máig sem ismeretes esemény - mondják, hogy lengyeleknek szerzett útleveleket - Wigandot arra kényszeríté, hogy 1831-ben egy éjjel Pestről meneküljön. Pesti üzletét sógorának... adta át.”⁷⁶ Később számos más teória született, az egyik legutolsót a *Magyar Irodalmi Lexikon*ból idézzük: „1832-ben - tiltott könyveknek a cenzúra megkerülésével való behozatala miatt, valamint azért, mert Lipcsében titokban kinyomatta Wesselényi Miklós *Balítéletekről* c. könyvét - a rendőrség eljárást indított ellene. Ekkor üzletét átadta sógorának, Emich Gusztávnak, elhagyta az országot, és haláláig Lipcsében élt.”

Ezt tudjuk róla. De lehetséges, hogy ennél többet is.

Wesselényi e híressé vált kötete 1986-ban jelent meg reprint kiadásban a Közgazdasági és Jogi Könyvkiadó gondozásában. Utószavában ez olvasható: „Számos írása közül legkiválóbb a *Balítéletekről* (1833), ebben a polgári átalakulásra vonatkozó nézeteit fejtette ki, és a *Szózat a magyar és szláv nemzetiség ügyében* (1843), a magyar nacionalizmus egyik legjellemzőbb reformkori megnyilvánulása.”

Ennyi. Wigandról nincs szó benne. Pedig az 1986-os kiadónak valamit kellett volna szólnia arról, hogy ha e kötet címlapján ez áll: „Nyomatott Bukarestben, 1833”, akkor ahhoz mi köze van egy Váci utcai könyvkereskedő-kiadónak?

Mindössze annyi, hogy e művet a cenzúra csak bizonyos javítások, húzások után javasolta kiadásra, amelyeket a szerző kezdetben igen, később mégsem óhajtott végrehajtani. Az első cenzor véleményét érdemes talán elolvasni, amit most Mályuszné Császár Edit jóvoltából meg is tehetünk:

„A Könyvvizsgáló Hivatal első, 1832. szept. 1-jei véleménye nem fekszik az akta mellett. Schmidt György pesti helyi cenzor engedélyező véleménye sincs mellékelve. Ezt 1832. júl. 4-én a Htt 18.705. sz. a. átutalta a Központi Könyvvizsgáló Hivatalnak (1832. pos. 36.). Majd aug. 25-én, ill. szept. 11-én a Könyvvizsgáló Hivatallal, ill. a Kancelláriával izgatott levélváltás folyik (pos. 69., 59., 63.). 1833. ápr. 2-án, Budán, Drescher Frigyes a következő cenzori véleményt adja (1833. pos. 21):

⁷⁵ Eredetije a Bibliographiai Értesítő 1840-es évfolyamában jelent meg. Id.: Sennowitz Adolf: Wigand Ottó. = Magyar Könyvkereskedők Évkönyve ötödik évfolyam. Bp. 1895. Magyar Könyvkereskedők Egylete, pp. XII-XIII.

⁷⁶ Kertbeny Károly: A magyar nemzeti és nemzetközi irodalom könyvészete. I. köt. Magyarországra vonatkozó német nyomtatványok 1454-1600. Bp. 1880. Kilián F. p. CXXVIII.

»1832. nov. 6-án hti elnöki rendelkezésre a Br. Wesselényi Miklós Balítéletekrül c. művének módosított cenzori véleményét -/. alatt alázatosan mellékelem. A felülvizsgálat a következő hibákat javította ki:

57. és 92. 1.: az udvariatlan kifejezéseket törölve, a mérsékeltebb fogalmazás a mellékelt lapon olvasható.

187. 1.: a kifogásolt szavakat töröltük.

209. és 216-17. 1.: a megjelölt helyeket ugyancsak mellékelt lapon helyesbítettük.

257. és 274. 1.: a jelenlegi nevelési rendszer nyomorúsága feletti keserű, már törölt szavakat és velük együtt a szerzőnek a legfelsőbb rendelkezéseket vádló magánvéleményét mérsékel-tük, a 321. laphoz fűzve a javításokat.

Ezek után újból javasoljuk a Központi Könyvvizsgáló Hivatal 1832. szept. 1-én adott tiszteletteljes indítványát a mű nyomdába engedéséről.«

József nádor Mérey Sándorhoz, az igazgatási ügyosztály ideiglenes elnökéhez: »A Kir. Htt Könyvvizsgáló Hivatalának jelentését Br. Wesselényi Miklós Balítéletekrül c. művéről az összes Kir. M. hti előzményekkel együtt összegyűjtve, felhasználás végett, itt küldöm. A továbbiakban ragaszkodom hozzá, hogy a jövőben is rendelkezésemre álljanak.«⁷⁷

A fenti aktussal még nem ért véget az ügy. Elkezdték ugyanis nyomtatni a művet, de a 6. év után, 1832. jún. 15-én visszavonták az engedélyt. Az történt ugyanis, hogy a bécsi rendőr-miniszter, Sedlinczky jelentette Reviczky kancellárnak, hogy megkezdték Wesselényi műve nyomtatását, de a művet ő veszélyesnek tartja. Ekkor hívták fel a nádor figyelmét e munkára, aki azt eltiltotta. Nyilván további húzásokra volt szükség, melyeket a Kancellária ellenőrzött is, s 1833. okt. 25-én ismét engedélyezte a szöveg kinyomtatását, s jó két hétre rá a Helytartó-tanács is jóváhagyta a döntést. Wesselényi azonban nem értett egyet ezzel - meggondolta magát. A teljes szöveget szeretne volna látni nyomtatásban. Kézirata akkor - amint arra Trócsányi Zsolt is rámutatott remek Wesselényi-kötetében - Hartlebennél volt, aki nyilván a nyomtatási engedélyre várt. Wesselényi visszakérte tőle az anyagot, egy függelékkel csatolt hozzá, majd az egészet eljuttatta Wigand Ottóhoz Lipcsébe.⁷⁸

A neves kiadói szakember akkor már valószínűleg Lipcsében élt. Szó sincs tehát arról, hogy Wesselényi kötete miatt kellett elmenekülnie! Ő már 1831-ben félig-meddig lipcsei kiadó volt, amit két műve is igazol. Az egyik A. Bronikowski kötete, amely számunkra kevésbé érdekes, a másik viszont annál inkább, ez ugyanis Dessewffy Józsefnek a nyomdai szabadságról és a cenzúráról írt munkája.⁷⁹ Mint ismeretes, Dessewffy az Akadémia egyik legrangosabb tagja, a *Felső Magyarországi Minerva* c. periodika megindítója, Kazinczy egyik legjobb barátja volt. (Kettejük levelezését később Heckenast nyomtatta ki.) A sajtóról vallott véleményét - úgymond különvéleményét - adta közre a Wigand által megjelentetett kötetben. Ez tehát 1831-ben történt.

Wigand viszont már 1830-ban lipcsei nyomdai háttérrel bírhatott, amelyet egy nem éppen ismeretlen mű is igazol. Ebben az évben jelent meg ugyanis Széchenyi István *Lovakrül és Hitel* c. munkája németül, melyek címlapján a „Leipzig-Pesth” meghatározás olvasható.

⁷⁷ Mályuszné pp. 440-441.

⁷⁸ Trócsányi Zsolt: Wesselényi Miklós. Bp. 1965. Akadémiai, pp. 151-153.

⁷⁹ Uiber Pressefreiheit und Büchercensur... Leipzig, 1831. Vö. Szinnyi József: Magyar írók élete és munkái. II. köt. Bp. 1893. Hornyánszky. 827-828. has.

1832-ben Lipcsében nyomatta Magda Pál *Neueste statistisch-geographische Beschreibung des Königreichs Ungarn, Croatien, Slavonien und der ungarischen Militärgrenze* c. kötetét, amelyről így vallott szerzője: „Magyarországról írt német kéziratomért a bécsi udvari haditanács által üldöztettem.” A több mint 550 oldalas munka 1835-ben ismét megjelent. E kötetek nyilván nem növelték Wigand népszerűségét az osztrák udvar előtt.

1833-ban újabb, a cenzúra által aligha támogatott kötetek jelentek meg nála. Először A. Branikowskinak a magyarokról szóló hétkötetes (!) regénye, amely nem kevesebb, mint 2200 oldalt tett ki (az utolsó három rész 1834-re lett kész). Ugyancsak 1833-as az a Desiderius álnéven kiadott G. T. Schröer-kötet - ő a pozsonyi líceum rektora volt -, melynek címe: *Ueber Erziehung und Unterricht in Ungarn. In Briefen an den Grafen St. Széchenyi*.

Ebben az időben kezdett gazdagodni a Széchenyi-irodalom, ami nem kis részben az egyik legmerészebb Széchenyi munkának, a *Stadium*nak volt köszönhető. Talán mondanunk sem kell, hogy a *Stadium* is Wigandnál jelent meg Lipcsében, 1833-ban. És korábban, mint a *Bal-ítéletekről*.

Szövevényes a *Stadium* megjelenésének históriája is, amint azt Viszota Gyula nem kis munkával feltárta már 1905-ben.⁸⁰ A művet Pesten kezdték nyomtatni Drescher Frigyes cenzor jóváhagyásával, de a Helytartótanács a 11. ív kinyomtatása után mégis visszavonta az engedélyt 1832 júniusában. (Ez Drescher állásába került.) Ezt követően Széchenyi a művet Wigandnál nyomatta Lipcsében. Valószínű, hogy a kötetet Széchenyi rendezte sajtó alá, Lipcsében pedig Zarka János - egy fiatal vasmegyei ügyvéd - irányította a munkálatokat, aki a kiadói előszót is megfogalmazta, Lunkányi János segítségével (ő korábban Széchenyi nevelője volt, majd jószágigazgatója lett). 1833 novemberére lett kész a mű, Széchenyi nov. 3-án kapta meg, s a Wigand alapította Váci utcai üzletben már nov. 10-én lefoglalt belőle a revizor 24 példányt. Találtak példányokat Wigand testvéreinél: Kassán és Pozsonyban is. Az elkobzás jogos volt, hiszen a mű nem kapta meg a kinyomtatási engedélyt, viszont mind a sajtó alá rendező, mind Wigand tisztelte az itteni szokásokat, hiszen az előszóban ez olvasható: „...a munkát szórul szóra úgy adom, mint azt D. úr censurálta, mert ámbár a kitörüléssel eredt hiányokat tán módomban volna, mint remélem, a kézirat eredeti textusából kipótolni, (de) azt bizonynyal a szerző nem jó szemmel látná, mert ő, legyen katonai szokásbul, legyen princípium szerint, mindig nagy tisztelettel viseltetik a kormány rendelési iránt.”⁸¹

Amint azt Szentkirályi Elemér 1987-ben bizonyította, a *Stadium* egykoron Lipcsében javított kiadásban is megjelent. Véleményünk szerint az 1834-es év elején.

Annyi bizonyos, hogy Széchenyi műve jóval előbb jelent meg, mint Wesselényié, amelyre Kölcseynek Wesselényihez írt 1833. nov. 19-i pozsonyi leveléből is következtethetünk: „A Széchenyi Stádiuma Lipcsében nyomtattatott, s Bécsben és itt titkon árultatik. De Lipcsében nyomtatni valamit többé nem sok remény van. Wigand Orosznak, ki hasonlót akart próbálni, nyilván megmondá, hogy ott többé egy betűt sem hagynak tőlünk s rólunk kiadatni.” Szerencsére nem így történt.

Az Orosz József írta *Umrissen einer möglichen Reform in Ungarn* c. kötet londoni impresszummal és 1833-as kiadói évszámmal megjelent, sőt a kötet már az 1832-es év végén itt volt

⁸⁰ Viszota Gyula: A *Stadium* megjelenésének és eltiltásának története. = Budapesti Szemle, 1905. (123. köt.) pp. 1-31; Viszota Gyula: A „*Stadium*” megírásának története. = Akadémiai Értesítő, 1907. pp. 604-621.

⁸¹ Gróf Széchenyi István. *Stadium*. Lipcse, 1833. Wigand. (Reprint: Bp. 1984. Közgazdasági.) p. XVIII.

Pesten. E művet valószínűleg Altenburgban nyomatta Wigand Ottó. Metternich azonnal intézkedett annak elkobzásáról, de figyelmét felhívták arra is, hogy Oroszt „kedvezőtlen anyagi körülmények kényszerítenek arra, hogy az ellenzék eszméinek szolgálatára álljon”. Úgy vélte hát a bécsi udvar, hogy megtorlás helyett meg kell nyerni Oroszt „a kormány érdekeinek szolgálatára... (hogy azután) e mű megcáfolását saját maga által eszközöltesse”. „Metternich arra való tekintettel, minthogy Magyarországon eddig is sokat írtak rossz célzattal és a küszöbön álló országgyűlést is fel fogják erre használni, kapott az alkalmon és dec. 5-én azt javasolta a királynak - mivel olyanok a leghasználhatóbbak, akik előbb a kormány ellenségei voltak -, adjon felhatalmazást, hogy... Oroszt írói célból alkalmazhassa, s szolgálata szerint a titkos alapból díjazhassa.” A feladat ezután az volt: „Vegye rá Oroszt, hogy a saját művét cáfolja meg, éppen ezért el kell hallgatni, hogy ő az *Umrissé* stb. szerzője, de azt is, hogy a kormány szellemében való írói munkásságra van szerződve. A díjazás teljesítményének értéke szerint állapíttassék meg, de lehető takarékosággal.”⁸²

Orosz második műve is elkészült, s 1835-ben meg is jelent Wigandnál. A kiadó persze a mű előtörténetéről semmit sem tudott. A kötet a *Terra Incognita. Notizen über Ungarn* címet viselte, s 300 oldalasra sikeredett...

A bécsi rendőrmínisztérium értesülése szerint 1833 novemberében kezdték el nyomni Wesselényi művét Lipcsében. Megpróbálták felkérni a szász kormányt: tiltsa be a nyomtatást, de az nem történt meg, így a mű 1834 augusztusára megjelent. Igaz, hamis impresszummal, hiszen a címlapon ez állt: Bukarest. És Metternich meg is indította a kutatást: Bukarestben, az ottani egyetlen nyomdában keresték a mű előzményeit... Időközben elfogtak belőle egy példányt, amelyen Wigand szerepelt feladóként, s ekkor Orosz Józsefet bízták meg, nézzen utána Lipcsében. Ő semmit sem talált, s a gyanút Párizsra terelte. Aztán az egész ügy lassan elaludt.

Még egy érdekes kiadvány jelent meg ekkor Wigandnál, egy folyóirat, a *Garasos Tár*. Ez 1834. jan. 4-én indult, 500 példányban, Vajda Péter szerkesztésében. Pesten Heckenast forgalmazta, de csak 12 száma jelent meg.

Most pedig térjünk vissza Pestre - később még szólunk Wigandról -, hiszen mint láttuk, itteni boltját átadta sógorának, az irodalmi lexikon szerint Emichnek. A lexikon viszont téved, hiszen a sógor nem más volt, mint Heckenast Gusztáv, akivel új fejezet kezdődik a könyvesek históriájában.

⁸² Vö. Viszota II. pp. 79-80.

Valószínűleg három könyvesbolt nyílt ebben az évben - illetve váltott tulajdonost - a Váci utcában. Kilián Rozáliáé, ifj. Kilián Györgyé és Heckenast Gusztávé. E három üzletről szólunk históriánk hátralévő fejezeteiben.

Kilián Rozália történetét 1789-nél kell kezdenünk, amikor is - mint említettük - Stahel József boltot nyitott Pesten az Egyetem téren. Ő egy bécsi kereskedő volt, aki hamarosan társult Köpffné és Stahel édesapja egykori segédjével, a würzburgi származású Kilián Ádámmal. E fiatalembert a könyves szakma nem szerette, különösen Köpffné nem, mert állítólag goromba és bárdolatlan ember volt, aki ezen felül még gyermekes tréfáival sértegette egykoron a Köpff családot, s szoknyapecéerként is hírhedtté lett. E vádak az érdekeltek 1789 őszén el is juttatták a Helytartótanácsához, amely azt válaszolta ezekre, hogy mivel nincs köztük a könykereskedelemhez, Kilián társtulajdonos lehet.

A cég megalakult, s mindjárt könyvek kiadásához is fogtak. Egyik leghíresebb, közös kiadású munkájuk az 1790-ben megjelent családi mindentudó, melyről így tudósított a bécsi Magyar Kurír: „Stahel úr olly becsülhetetlen könyvet fordíttat maga költségén magyarra, s adat ki *képekkel*, amelynek hasznos voltát csak onnan is lehet sajdítani, hogy német nyelvre lett kibocsáttatása után, igen kevés idő alatt 80.000 nyomtatvány költ el... magyarul ily titulussal fog megjelenni: Szükségben segítő könyv”. Az 513 oldalas mű hamarosan meg is jelent. (Ezt 1802-ben Eggenberger újra kiadta.)⁸³

1794-től Stahel már csak Bécsben árult, így a bolt egyedüli tulajdonosa Kilián Ádám lett, aki ekkor maga mellé vette György nevű öccsét, s lettek „Kilián testvérek” cégérral jónevű könyv- és kottakereskedők. 1809-ben elhunyt Ádám. Róla kérdezi Kazinczy Szemere Páltól: „írja meg ezt: a kövér Kilián holt e meg vagy a száraz?” Szemere válasza: „Egyik Kilián sem volt kövér. Meghalni az öregebbik hala-meg.”⁸⁴ A boltot György vezette tovább haláláig, 1819-ig. Ezt követően özvegye, Kilián Rozália lett az üzlet irányítója. Az üzlet akkor már a mai Curia és Károlyi utca sarkán álló épületben volt (akkori számozással: Ferencziek tere 436; ma: Károlyi u. 3.). Közelükben volt még Eggenberger üzlete a Beleznay-házban és Müller József boltja a Jankovich-házban. (Mindkettő a Ferencziek terén volt.) Kiliánék a 30-as évek elején a Váci utcai Jobisch-házba (ma: Váci u. 2.) költöztek át. A 40-es években a bolt a Dorottya utcába került.⁸⁵

A Kilián testvérek kiadványai között találjuk Schraud Ferenc orvosi munkáját (1794) és Gyöngyösi János összegyűjtött költeményeit (1802), valamint Wenckheimnek a lótenyésztésről szóló eszmefuttatását (1815). Kiemelkedő jelentőségű az a kurrens bibliográfiájuk, amely a hazai könyvtermést igyekezett regisztrálni a Tudományegyetem professzora, Schedius Lajos szerkesztette füzetekben. Ezek elsője 1791-ben jelent meg, az utolsó pedig 1802-ben.

Kilián Rozália azon négy nagy könyvkereskedő egyike volt, akit az 1838-as árvíz a legjobban sújtott. Természetesen a kisebb üzletek is megsérültek, de a valóban komoly raktárt fenntartók „abszolút” kára igencsak tetemes volt. Hivatkozhatunk itt Leyrer kis üzletére vagy

⁸³ A többi kiadványukról: Sennowitz Adolf: A Kiliánok könyvárus családja Pesten. = Magyar Könyvkereskedők Évkönyve kilencedik évfolyam. Bp. 1900. Magyar Könyvkereskedők Egylete, pp. V-XIV.

⁸⁴ Kazinczy 7. köt. Bp. 1896. p. 104., 164.

⁸⁵ E sok költözés megzavarta a historikusokat, Tarr például meg sem említi Kilián Rozália boltját.

Tomala, Grimm és Müller kottakereskedéseire is, de általában Hartleben és Heckenast boltja mellett a két Kilián-üzletet szokták emlegetni. Ez nem véletlen, hiszen a Váci utcában a víz magassága 9 láb körül volt, ez azt jelentette, hogy az utca déli részénél majdnem az első emeleti ablakig ért az árhullám.⁸⁶

Hartleben így tájékoztatta erről lipcsei kollégáit márc. 17-i levelében: „Könyvboltomban 3 napon és 3 éjen által 6 láb magasan állott a víz; minden támasz és a regalék egy része ledőlt; bekötött és kötetlen könyvek egy péphalommal olvasztva hevernek a földön, az egésznek 3/4-e megsemmisítve.”

Számosan segítettek a mentésben, Wesselényi mellett Landerer Lajos nyomdász is, akit ezért jún. 23-án Pest városa díszpolgári ranggal tisztelt meg. Heckenast Váci utcai boltját is elöntötte a víz. E kereskedő segélyezésére állította össze 36 író, Eötvös József irányításával az ötkötetes *Budapesti Árvizkönyvet*. Ebben jelent meg először Eötvös *A carthausija* és egy leírás az 1838-as tavaszi eseményekről Dessewffy József tollából - verses formában. E kötetet megelőzően Kunoss Endre bocsátotta útjára a *Részvét gyöngyei* c. gyűjteményes művet, melynek alcíme így hangzott: Az árvíz által károsult pestmegyei adózó nép javára. Lényegében e támogató kötetek közé sorolhatjuk az *Iris* című évkönyv első, 1840-es kötetét is, melynek szerzői elsősorban itt élő német írók voltak. (Ezek az könyvek 1847-ig jelentek meg.)

Dessewffy József szeretett volna egy önálló *Baj-enyhítő* egyveleget is kiadni, melynek felhívása el is készült, de az nem jelent meg. E felhívás szövege így hangzik:

„Illető cimzetű úr!

E levelet teljes bizalommal azért bocsátjuk kegyedhez is, mivel részvételéről a Pesti könyv-árusok kárvallottságai iránt kételkedni nem merünk. Kegyed úgy különböztet meg magát serdülő honni új litteratura-pályáján, hogy hazánk, valamint kegyed és magunk iránt bűnösöknek vélnők magunkat, hahogy kegyedet fel nem szólítanók, tetszenék minket vállalatunkban gyámolítani.

Baj-enyhítő egyveleg név alatt szándékoznak tudniillik egy munkát itt Kassán kibocsátani, mely eddigelé honi művön nem látott csinosság az előfizetés útján megjelenendene. Minden példány két pengő forinton áruba eresztetve, az előfizetőéhez legközelebb eső könyvárusok által amazoknak kezébe szolgáltatnék. Kassa városa tisztathatósága kiküldöttségének kezelése és elintézése alatt történnék mind itt, mind másutt a pénzbeszedés, mely ide hozzá együvé gyűlendő öszvességének a kinyomatási költségek lehúzása után fennmaradt tiszta nyeresége a pesti kárvallott könyvárusok között, a kár aránya szerint történendő kiosztásul, egy önáltalok ottan kijelegelendő választmányhoz küldetnék.

A *Baj-enyhítő egyveleg* címét azért választottuk, mert akár folyó, akár kötött beszédben a közérdekű tárgyak különbéleséget nemcsak ki nem akarnók rekesztetni, sőt mennyiben a nálunk magyarul olvasni szerető többségnek ízlését figyelemre gerjesztheti, a sok különbféle közérdekesnek összetalálkozásán felette örvidenénk, csakhogy minden béküldendő közérdekű eredeti dolgozat vagy fordítás olyan legyen, mely még eddigelé magyar nyelven sehol sem olvastatott.

E folyó évi június végéig esedeznének ide Kassára Kovacsóczy Mihály urhoz a dolgozatokat bérmentesen utasíttatni.

⁸⁶ Vö. Némethy I.

Testvér-lelkűség áll fenn a könyvtárosok s írók közt, együtt hágnak vagy esnek, a segedelemnek és hát illő viszonyosnak lenni. Valóban nem szerencsétlen az az író, ki midőn tollat ragad, nem a maga vagy más szerencséjének hódol, hanem eléggé boldog a keze alatt gondolatokkal s érzelmekkel telő papiros felett érezni, hogy minden penna-húzása bal-eset balssama.

Szándékunk ösztönességét és tisztaságát kegyed emberi, hazafiúi és keresztényi buzgóságába ajánlván, érzett tisztelettel maradunk kegyednek alázatos szolgái

Gróf Dessewffy József.
Kovacsóczy Mihály.⁸⁷

Az árvíz utáni évben Kilián Rozália könyvesboltjának társulajdonosa Kiliánné veje, **Weber Frigyes** lett, de magát az üzletet - immár 1808 óta - Fritz Konrád Mihály vezette, s folytatta is egészen 1850-ig. A Kilián-Weber könyvesbolt 1853-ig állt fenn.

Időközben Kiliánné fia, **ifj. Kilián György** is boltot nyitott, mégpedig 1832-ben, a Váci utcai Parkfrieder-Fessl-házban (ma Váci u. 1-3.). Az üzlet társtulajdonosa (1842-ig) **Aster Lajos** volt, ezért hirdették boltjukat „Kilián és társa” névvel. Az 1838-as árvíz őket is sújtotta. Számosan segítettek a bajban - hogy az írók hogyan, azt fentebb már láttuk, de hogy a külföldi kereskedők egyike-másika hogyan, erre csak Kilián György egyik levele nyomán derült fény. Íme:

„Talán szabad feltételeznem, hogy az a körlevél, amelyet ápr. 5-én a szerencsétlen árvíz által érintett 4 itteni könyvkereskedés bocsátott ki, általánosan ismert. Üzletbarátaink részvétüket e szerencsétlenség alkalmából azóta általánosságban és egyenként jóakarató és nemes módon juttatták kifejezésre, és a körlevélben megadott feltételek, amelyek szerint lehetetlen, hogy az 1837-es számlákat rendezzük, eddig nem ütköztek kifogásba.

Ennek ellenére nem kíméltem fáradságot és áldozatot, hogy többet teljesítsek, mint ahogy azt megígértem, még az egyezség lezárta előtt több kereskedés részére jelentős részfizetéseket teljesítettem május 18-án elküldtem remittendáimat (váltó) Lipcsébe, és jún. 23-án egy második pénzküldemény egy második fizetési jegyzékkel. Mindezek után a legkisebb aggodalmam sem volt, hogy valaki fizetőképességemet vagy üzleti rendemet kétségbe vonhatná, annál kevésbé, mert kereskedésem 50 év óta megszakítatlanul és évente becsületesen és rendesen fizetett. E föltételezésem azonban nem volt helyes; ez év június 3-án Max és Tsa uraktól Breslauból egy négyrészes Tieck-novellát kértem, és július 14-én rendelésemet a következő nyilatkozattal kaptam vissza: »kérjük előbb a régi számla rendezését.«

Egy ilyen eljáráshoz nem kell kommentár. A Max. és Tsa uraknak szolgáljon vigasztalásul, hogy nagy követelésüket 17 tallér 1 groschnit a már említett 2 fizetési jegyzékben feltüntettük, és udvariasan felkérem őket, hogy a jövőben teljes egészében kíméljenek meg kiadványaiktól, hogy teljesen szabadnak érezzem magam a súlyos büntől, amellyel e finom lelkű uraknak akárcsak egy álmatlan éjszakát is okoztam volna.

Ezzel szemben ugyanez év július 14-én Wagner úrtól az Odera menti Neustadtból a következő nyilatkozattal kaptam számla-egyenleg közlést: »Kérem, hogy ezzel egybehangzó zárlatot küldeni szíveskedjék és megjegyzem, hogy az Önt ért szerencsétlenség következtében az egyenleget töröltem.«

⁸⁷ Közli Sennowitz Adolf. (Corvina, 1892. p. 104.)

E jóakaratot szívből köszönöm, hozzáfűzve, hogy a számlazárlat és az egyenleg már elküldésre kerültek.

Pest, 1838, júl. 17.

Kilián György⁸⁸

1848 őszén ifj. Kilián György cs. kir. magyar egyetemi könyvkereskedő lett, amit 1853-tól cégtábláján is feltüntethetett. Az általa vezetett cég nem kevesebb, mint 248 művet adott ki, közte 49 tankönyvet, mint például Nendtvich Károly és Kruspér István munkáit, továbbá Réczey Imre sebészetét és Rónay Jácint *A tűzimádó bölcs* című kötetét. 1833-34-ben Kiliánék adták ki a *Kritikai Lapokat* Bajza József szerkesztésében, 1845-47-ben pedig a Vörösmarty összest, nem kevesebb, mint 10 kötetben. Térképeket is megjelentettek.

Nevéhez fűződik - a fentieken túlmenően - az „Auróra-per”. Ennek története a következő. Kisfaludy Károly alapított egy *Aurora* elnevezésű évkönyvet, melynek első kötete 1822-ben jelent meg *Aurora, hazai Almanach* címen. A lapot 1832-től, vagyis a 11. kötettől kezdve Bajza József nyomatta, mégpedig Trattneréknél, de úgy gondolta, hogy a 14. kötetet ifj. Kilián Györgynél fogja megjelentetni. Így is járt el. Akkor azonban Trattner Szemere Pállal szerkesztetett egy másik *Aurorát*, amelyet ő adott ki. Abban az évben tehát két *Aurora Almanach* jelent meg, sőt a következő évben is. 1837-38-ban Most már Trattner *Hajnal* elnevezéssel adta ki az évkönyvet, Bajzáék utolsó kötete pedig 1837-ben jelent meg.

*

Négy dokumentumot mutatunk be. Az első 1833. március 21-én jelent meg a *Tudományos Gyűjteményben*. Ez Trattnerék felhívása volt.

„Az Aurora nevű nemzeti zsebkönyv, minekutána mi boldogult kisfaludi Kisfaludy Károlytól e hazai almanach kiadását még élteben átvettük, és azt 1831., 1832., 1833. években saját költségünkön kiadtunk, a következő 1834-ben is csinosan, és minden kitelhető tevékenységgel könyvnyomtató intézetünkben meg fog jelenni, s hogy a benne kijövendő darabok is a közbizalomnak és várakozásnak meg fognak felelni, az kezes előttünk, s kezes lehet mindenki előtt is, hogy t.t. szemerei Szemere Pál úr, országszerte tiszteletben tartatott hazánkfia az Aurora szerkesztését kérelmünkre magára vállalta. Ezt egyfelől a lehető tévedésnek elháríttatása, de másfelől avégett is jókor jelentjük, hogy azon tudós hazafiak, kik e legrégibb és legkedveltebb zsebkönyvet munkáikkal díszesíteni szándékoznak, azokat a folyó évi június hónap végéig hozzánk utasítani méltóztassanak.”⁸⁹

Ezután idézzük Bajzáék felhívását:

„Folyó évi március 21-én egy Aurora kiadása jelentetik Szemere Pál redakciója alatt. Nehogy valaki ezen jelentés által tévedésbe hozatván úgy vélekedjék, mintha én az Aurora szerkesztési és kiadási jussáról lemondottam, s annak szerkesztését Szemere Pálra bíztam volna, jelentem a tisztelt közönségnek, különösen pedig az Aurora eddigi olvasóinak, hogy én ez Almanachot senkinek semmiféle címmel által nem engedtem, s hogy azt a ránk következő 1834. évre is nevem alatt folytatni fogom, azon különbséggel, hogy ennek kiadását nem Trattner-Károlyi tipográfusnak (mint az 1832. és 1833. éveket), hanem ifj. Kilián György Könyvárosnak adtam el; s bizonyossá tehetem a tisztelt közönséget, hogy mind külsejéről, mind érdekes belső tartalmáról gondoskodni fogok.

⁸⁸ Közli Sennowitz Adolf. (Corvina, 1887. p. 150.) (Eredetije német.)

⁸⁹ Juhász István (szerk.): Tudományos Gyűjtemény. 2. köt. Bp. 1985. Magvető, p. 262.

Én az Aurorá-t boldogult Kisfaludy Károly barátomtól vettem át, s az 1831. évit (mint ezen év utolsó lapjaiból az egész publikum tudja) betegsége ideje alatt, és így már éltemben is szerkesztettem, noha akkor még az ő neve alatt; később az 1832. évit (dicső emlékezetű alapítója elhunyt után) saját nevem alatt szerkesztettem, s eladtam írott kontraktus mellett (április 15-én 1831.) Trattner-Károlyi tipográfusnak; az 1833. évit szinte különös kontraktus mellett (július 19-én 1832.) újra eladtam Trattner-Károlyinak, s mindkétszer egy évre. Az 1834. évit pedig, melyet szerkesztendő leszek, megint azon módon, mint az előbbieneket általadtam egy évre, csak hogy nem többé Trattner-Károlyinak, hanem ifj. Kilián György könyvárosnak. Ha kérdést tételnék: miért ezt Kilián Györgynek s nem ismét Trattner-Károlyinak? arra majd a kérdéskor meg fogok világos és kétségsbe nem vehető okokkal felelni; most elégnek tartom még szelídebb eszközökhöz nyúlva ezt felelni: hogy az 1834. Aurorá-t Kilián Györgynek adtam által, mert nekem úgy tetszett - megtörténhetik, hogy a jövődöket ismét más és másnak adandom évenként, ha nekem ismét úgy fog tetszeni, s szeretném látni, ki fog engemet tulajdoni jussaimban és szabadságomban megháborítani.

Pest, márc. 26. 1833.

Bajza⁹⁰

A korábbi kötetek szerzői is Bajzát támogatták:

„Alább írtak, az Aurorá-nak eddig is nagyobb részben munkatársai, tudtára adjuk a tisztelt közönségnek, hogy mi egyedül azt ismerjük valódi Kisfaludy Károlytól alapított Aurorának, melyet a boldogulttól Bajza még annak életében átvett, s köztudomás szerint mind akkor, mind azután két évig háborítatlanul folytatott, s ezentúl is folytatni fog. Kinyilatkoztatjuk egyszersmind, hogy munkáinkkal ezután is egyedül Bajza Auroráját fogjuk segíteni.

Cuczor m. k.
Fáy András m. k.
Kovács Pál m. k.

Szenvey m. k.
Toldy Ferenc m. k.
Vörösmarty m. k.”⁹¹

Végül a kereskedő, ifj. Kilián György felhívása:

„Nem a könyvnek ajánlására - mert az, reményem, maga fogja magát ajánlani -, hanem hogy azok, kik két év óta Bajza Auroráját vették, s most is azt kívánnák megvenni: figyelmessé fessenek, jelentem: hogy amely Aurorát Trattner-Károlyi hirdet, az Kisfaludy Aurorája címével akarja a tisztelt község figyelmét megnyerni: holott ezen Pseudo-Aurorát mások írják s más szerkeszti, mint kik az eddigi köteteket írták és szerkesztették. Aki tehát azon Aurorát akarja megszerezni, melyet ugyanaz az író ad ki, régi munkatársaival, ki azt még Kisfaludy éltemben, s halála után is folyton szerkeszteté: azok nálam Bajza Auroráját fogják megrendelni.

ifj. Kilián György
Könyváros Pesten a Váci utcában,
Fesel-házban.”⁹²

*

⁹⁰ Szalai Anna (szerk.): Tollharcok. Bp. 1981. Szépirodalmi, pp. 171-172.

⁹¹ Uo. pp. 172-173.

⁹² Uo. p. 173.

Aster Lajos 1842-ig volt ifj. Kilián György társa. A későbbi „egyetemi” könyvkereskedésbe az új társ 1863-ban lépett be, a hagyományokat megtartva a tulajdonos fia, jelen esetben Kilián Frigyes. Édesapja 1869-től már csak a kiadói részleget irányította „Kilián György kiadóhivatala” néven, a boltot pedig Frigyes vezette, majd 1873-tól mindkét feladatot ő látta el. Ifj. Kilián György 1877-ben hunyt el, s az általa 1832-ben alapított üzlet 1898 tavaszáig állt fenn. A Kiliánok neve - a szülők és nagyszülők kereskedését is tekintetbe véve - több mint száz esztendőn át nevelt Pesten, s azon belül több mint hatvan esztendőn át a Váci utcában a könyv - és ami igen fontos a tudományos könyv - tiszteletére. A ma historikusai leginkább úgy hajthatnak fejet előttük, ha e szövevényesnek tűnő család históriáját a maguk és a könyveiket olvasók számára legalább pár momentum erejéig kibogozzák.⁹³

⁹³ „Időközben azonban - 1832 áprilisában - Kilián György hasonnevű fia önálló könyvkereskedést nyitott Pesten a Váci utcában, abban az épületben, ahol ma az Idegennyelvű Könyvesbolt működik. (A régi Pesten Fessler-féle háznak hívták, később, a következő tulajdonos neve után Bartfrieder-háznak.)” - írja Búza Péter (= Pest-budai történetek. Bp. 1983. IPV. p. 127.). Itt nyilván tollhibáról lehet szó, hiszen a Parkfrieder-ház a Váci u. 1-3. helyén állt, az Idegennyelvű Könyvesbolt pedig a Váci u. 32-ben van.

Alább ezek az érdekes adatok olvashatók: „Ez az ifjúbbik Kilián cég... 1948-ig működött és virágzott... 1907-ben, abban az esztendőben, amikor Kilián Frigyes, Gschwindt Emília hites társa, s az egyik legrégebbi és legtekintélyesebb pesti könyvkereskedő dinasztia utolsó tagja is elköltözött az élők sorából, a Gschwindt család harmadik generációját képviselő Ernő váltotta fel apját...”

1834

Ebben az évben ruháztatott át a Lipcsében letelepedett Wigand Ottó kereskedői joga **Heckenast Gusztáv**ra, aki kettős rokoni kapcsolatban állott vele. Mint említettük, Wigand feleségül vette Heckenast mostohanővérét, Heckenast viszont - második házasságában - Wigand húgának lett a férje. A már 1832 óta Lipcsében élt kereskedő 16 évvel volt idősebb egykori pesti segédjénél.

A korabeli feljegyzések szerint 1834. júl. 1-jétől Heckenast lett az egykori Wigand-üzlet egyedüli tulajdonosa, az ezt megelőző időszakban viszont még nem az ő nevében jegyezték a boltot. Mint ismeretes, 1838-ban őt is komoly kár érte, de (segítettek rajta az írók - az árvízkönyvvél -, ő maga pedig úgy, hogy a víz áztatta műveket kiszárította, s azokat az 1839-ben megnyitott kölcsönkönyvtára állományába építette be. E kabinet kb. 8000 kötetből állt. Szortiment boltja mellett tehát kölcsönzéssel is foglalkozott, segédje ekkor Händel Albin Károly volt, később pedig **Edelmann Karoly** lett. Heckenast az utóbbinak adta el szortiment üzletét az 1847-es év elején, s ezután már csak könyvkiadással foglalkozott. (Edelmann segédje volt a később jeles könyvessé lett Tettey Nándor.)

1844 és 1847 között Händellel oly módon társult, hogy idegen nyelvű kiadványaikat külföldön ő forgalmazta, s e célból hozta létre a „Verlags-Magazin in Pesth und Leipzig” elnevezésű céget, mely 1847-től lipcsei céggé lett. Heckenast jeles tette még, hogy 1840-ben megindította a *Bibliographiai Értesítő*t, amely az egyik első magyar bibliográfiai periodika volt (Schedius jóval korábbi vállalkozásáról már szóltunk). E periodika sajnos a 33. szám után 1842-ben megszűnt, igaz, nem lehetett túlságosan nyereséges vállalkozás, ahogyan az ehhez hasonlatosak még manapság sem azok. Heckenast kiadványának folytatása Eggenbergernél indult meg még ugyanabban az évben, melyet azután az Ivanics örökös, Magyar Mihály folytatott 1849-ben.)

Íme Edelmann Károly 1848-as kérvénye, melyben a Heckenast-féle üzlet reá történő teljes átruházásáért folyamodott: „Waldhütter Frigyes társaságában a Heckenast-féle könyvkereskedést és kölcsönkönyvtárat szerződésileg átvevén, miután társom gyengélkedő egészsége miatt orvosa tanácsa után szándokának foganatosításával felhagyni és a szerződéstől visszalépni kéntelenített, mire azt én, minden abban foglalt kedvezésekkel átvevén a kikötött fizetéseknek nagyobb részét már is tettelesen teljesítettem és most a t. Városi Tanács tartozó alázattal kérem, hogy a Heckenast-féle pesti könyvkereskedést és kölcsönkönyvtári jogot a legújabb törvények, jelesen az 1848. évi XVIII. t. cz. 42. §. értelmében reám ruházni annyival inkább méltóztassék, mert Heckenast Gusztáv ezen két üzlettől az A. alatti okmány szerint részemre lemondott és mert maga a tisztelt Városi Tanács azon folyamodásom következtében, mellyel még a múlt évi Septemb. 7-én az akkori Helytartó Tanácshoz járultam, engem e jogok adományozására már is ajánlani kegyeskedett.”⁹⁴ A tanács az engedélyt megadta.

Edelmannról még el kell mondanunk, hogy ő továbbfejlesztette a Heckenast-féle kölcsönkönyvtárat is, létrehozván az első fiókkönyvtárat. E tanult könyves - iskoláit Lipcsében végezte, a könyves szakmát Freiburgban, Brünmben, Prágában és Bécsben sajátította el - arra figyelt fel, hogy a nyári turistaforgalom elsősorban nem Pestre koncentrálódott, hanem a jóval hűsebb Balaton vidékére. Éppen ezért Balatonfüreden nyári kölcsönkönyvtárat hozott létre - ez június elejétől augusztus végéig tartott nyitva -, sőt 1851-ben már az ott lévő

⁹⁴ Budapest Főváros Levéltára 10.779/1848. sz. tanácsi irat. IV. 1303/b. Engedélyek, 1848-1849. 508. sz. Későbbi működésére: Nagydiósi Gézané: Egy kölcsönkönyvtár és fiókja 100 évvel ezelőtt. = Magyar Könyvszemle, 1959. pp. 94-98.

könyveiről egy 52 oldalas nyomtatott katalógust is közreadott. (Természetesen akkoriban a kölcsönzési díjak jóval magasabbak voltak, mint ma.)

Edelmann Károly halála után a pesti boltot az özvegy eladta, s azt Adolf Friedrich Lauffer vásárolta meg.

*

Heckenast Gusztáv rövid ideig volt kereskedő, nevét elsősorban a kiadványai örökítették meg,⁹⁵ s ezek előállításában nem kis ezt vállalt Landerer Lajos nyomdász. 1841. január 21-étől e munkát már mint üzlettársak végezték. Ekkor jegyezték be ugyanis a közös céget a pesti váltótörvényszéknél. Csakhogy nem ment minden így simán.

A *Pesther Tageblatt* c. hetilap kiadója 1839. jan. 1-jétől Heckenast volt, mely periodika 1845. március végéig jelent meg. Ennek utóda a *Pester Zeitung* lett, amely 1853-ban Budára kiterjesztette figyelmét, s 1860-ig jelent meg.

Landerer Lajos 1840. dec. 15-én - mintegy „verseny tárgyalás” után - megszerezte egy másik napilap, a *Pesti Hirlap* kiadói jogát. Pest város tanácsa és a Helytartótanács azonban kauciót követelt tőle az előfizetők biztonsága érdekében. Ezt egymaga nehezen tudta volna letenni - még adósságai voltak -, ezért Heckenasttal társult, aki jóval komolyabb tőkével rendelkezett. A lap ezek után 1841. jan. 2-án megindulhatott, szerkesztője Kossuth lett.

A céggel kapcsolatos bonyodalmakat végül is ez indította el, hiszen a versenyben vesztes nyomda, a Beimel, továbbá a harmadik nyomda, a Trattner-Károlyi tulajdonosai igyekeztek semmisnek tekinteni a Landerer-Heckenast társulást. Éveken át folyt a harc, s ez alatt az idő alatt a közös céghasználatot nem is engedélyezték számukra. Landerer végül is 1845-ben a királyhoz fellebbezett, mondván, hogy ő nemes ember, „Füskuti” előnévvel, s ezért ügyében a városi tanács dönthet. Igaza volt, de mivel a bürokrácia már akkor is a maihoz hasonlós volt, a döntés elhúzódott: e pereskedés 1841 januárjától 1845 márciusáig tartott. A tanácsot végül is elmarasztalták, s a társas cég jogosan működhetett tovább.

A *Pesti Hirlap* csak 1843 végéig volt Kossuth lapja. Az történt ugyanis, hogy Kossuth állandóan emeltette szerkesztői díját, amely kezdetben évi 2400 ft volt, 1842-ben 6000 ft, 1843-ban már 9000. Ezt szerette volna tovább „srófolni”, amit viszont Landerer ellenzett, s a kiadónak jól jött az is, hogy Bécs messzemenően nem volt elégedett a szerkesztő személyével. Viszota Gyula így fogalmazott: „...a *Pesti Hirlap* bátran, sokszor élesen ostromozta a közállapotokat, erélyesen hozzászólt a reformkérdésekhez és bizonyára siettetett ezek politikai megérlelését is. Ez a körülmény a kormányra nézve nagyon kellemetlenné vált, és mivel a cenzúra nem tudta Kossuth cikkeit és irányát lényegesen tompítani, a kormány 1843 végén más úton igyekezett Kossuthot a szerkesztéstől eltávolítani.”⁹⁶

⁹⁵ D. Szemző Piroska: Heckenast Gusztáv mint német és osztrák írók pesti kiadója. = Szemző pp. 83-115.; Uő.: A „*Pester Zeitung*”. Egy XIX-ik századbeli kormánylap története. Bp. 1941. OSZK. 40 p.; Uő.: Heckenast, a zenei kiadó. = Magyar Könyvszemle, 1961. pp. 432-465.; Uő.: Heckenast és Vajda szerepe Jókai „A Hon” c. lapjának megindulásában, = Magyar Könyvszemle. 1969. pp. 253-267.; Esztégár László: Bárány Jósika Miklós két levele (Heckenasthoz 1838-ból, ill. 1858-ból.) = Irodalomtörténeti Közlemények, 1901. pp. 209-211.; Indali György: Heckenast Gusztáv körlevele kölcsönkönyvtára megnyitásakor. = Magyar Könyvszemle, 1973. 68-71.; Sennowitz Adolf: Heckenast Gusztáv. = Magyar Könyvkereskedők Évkönyve első évfolyam. Bp. 1891. Magyar Könyvkereskedők Egylete, pp. VII-XLIX.

⁹⁶ Viszota Gyula: Kossuth küzdelme a Budapesti Évlapokért. = Irodalomtörténeti Közlemények, 1931. pp. 129.

Wirkner Ede magyar kancelláriai titkár és Gervay József államtanácsos - akik korábban engedélyezték a lapot Landerer részére -, most arra kérték őt, vessen össze Kossuthtal úgy, hogy csökkentse szerkesztői honoráriumát. Így is történt. Kossuth dühös lett, s mint Zsedényi Ede tanácsoshoz írta 1843 decemberében: „Landerer és Heckenast uraknak minden mértéket haladó szennyos piszkosságukat tovább tűrnöm lehetetlen.”⁹⁷ Otthagyták hát a lapot, hogy másik után nézzen. Ez utóbbi azonban már nemigen sikerült neki, a bécsiek terve viszont igen.

Landererék más lapok kiadói is voltak, mint az 1843 és 1848 között Frankenburg Adolf szerkesztette *Magyar Életképek* (majd *Életképek*), melyet 1848 márciusától az év végéig Jókai és Petőfi szerkesztett; azután 1847 második felében a Kisfaludy Társaság Lapja, a *Magyar Szépirodalmi Szemle*, továbbá a *Világ* és a *Budapesti Híradó*. Ez utóbbinak az 5. évfolyama jelent meg 1848-ban - napilapként. Rövid ideig, 1849. ápr. 30-ától júl. 7-éig jelent meg náluk Jókai szerkesztésében az *Esti Lapok*, továbbá Mérei Mór és Rosti Zsigmond szerkesztésében a *Radical lap* 1848 júliusában.

Szorgalmas, bár az írókkal szemben szűkmarkú kiadók voltak ők. Petőfi írja 1848 júliusában Aranyinak: „Nekem a napokban 208 pengő forintos váltót kell kifizetnem. Mentem Heckenasthoz, hogy az *Életképek* szerkesztéséért előlegesen fölvegyek 200 pengőt, de az a silány fráter nem adott többet száz pengőnél...” Pedig Petőfi már 1848 előtt is ismerte Heckenastot, mivelhogy 1845-ben nála jelent meg a *Szerelem gyöngyei* c. versciklusa.

Nem kívánjuk részletezni e neves nyomdászok kiadványait, hiszen azok száma több százra rúg, köztük fontos irodalmi és tudományos munkák, periodikák és lexikonok vannak. Mint láttuk, ezek kiadásában erősen függtek a cenzúrától, és így a bécsi udvartól. Ez utóbbival valószínűleg Heckenastnak sikerült jobb kapcsolatot kiépítenie, ő 1848-ban is óvatos volt, s később sem lett komoly bántódása. Valószínűleg ő segített Bécsnek abban is, hogy közvetített Wigandnak: tegyen le a később amúgy is tiltottá váló lipcsei kiadványai előállításáról és az országba történő becsempészéséről. Wigandot azonban nehéz volt jó útra téríteni. 1843-ban nála jelent meg Zerffi Gusztáv *Mozaikja*, 1846-ban Táncsics *Anti-úrbérváltsága*, 1848-ban kiadta Engelsnek *A munkásosztály forradalma Angliában* c. kötetét, 1849-ben egy Kossuth-kötetet, 1850-ben Klapka emlékiratait és még jó néhány, nem kívánt művet.⁹⁸

⁹⁷ Kossuth levelei a Budapesti Évtapok ügyében. = Irodalomtörténeti Közlemények, 1931. p. 179. Lásd még: Kászonyi Dániel: Magyarhon négy korszaka. Sajtó alá rend.: Márkus László. Bp. 1977. Szépirodalmi, p. 139.

⁹⁸ Lásd még: Ludwig Kossuth unter dem Seizmesser eines Schwarzgelben. Leipzig, 1849. Wigand. 35 p.; Kölcsey Ferenc naplója 1832-33. Budapest, 1848. 173 p. (valószínűleg Wigandnál jelent meg, az impresszum hamis); Pulszky, Therese: Aus dem Tagebuche einer ungarischer Dame, 1-2. köt. Leipzig, 1850. 199, 478 p. (valószínűleg Wigand adta ki); Vay Dániel: Eszmetöredékek a magyar reformról. Lipcse, 1844. Wigand. 83 p.; Széchenyi István: Politische Programm-Fragmente 1847. Leipzig, 1847. Wilh. Jurany. 183 p. (a kiadó Wigand volt, bár a címlapon Jurány Vilmos neve szerepel, aki később Heckenast munkatársa, majd a Franklin-társulat első vezérigazgatója lett).

Lehetséges, hogy Széchenyi *Blickjének* is ő a kiadója, s a londoni impresszum hamis, amelyre az utal, hogy Wigand volt Széchenyi „veszélyes” műveinek korábbi kiadója is, s hogy 1861-ben *Briefe von und an Stephan Széchenyi* címmel Wigand négy fiktív levelet adott közre, melyben a magyar viszonyokat elemzi - Széchenyi stílusában. E wigandi kiadványnak a szellemi társa volt Vajda János *Önbírálat*a, mely szintén Lipcsében jelent meg - magyarul - 1862-ben Arisztides álnéven (116 p.). Lehetséges, hogy ezt is Wigand adta ki.

Szintén nála jelent meg: G. Kmety: Arthur Görgey's Leben und Wirken in Ungarn. London, 1853. 48 p. (E Görgey-pamflet valódi kiadója tehát Wigand). A Wigand kiadta művekből újabban megjelent: Katona Tamás (szerk.): Klapka György: Emlékeimből. Bp. 1986. Szépirodalmi. 627 p.; Pulszky Terézia: Egy magyar hölgy emlékiratai. Sajtó alá rend.: Egyed Ilona. Bp. 1986. Magvető. 509 p. Az előbbi könyvben szó esik arról, hogy az Wigandnál is megjelent, az utóbbiban nem.

Wigand csak közvetített egy másik Táncsics műnél, a három részből álló *Önbizalom* c. kéziratnál, melyről a bécsi kancellárián megőrzött 1846/1136. sz. jelentés nyomán a bécsiek időben értesültek. A jelentést - nyilván Wigandnál tett látogatása nyomán - Heckenast Gusztáv írta.⁹⁹ A pesti kereskedő ugyanis a Táncsics-művet kiadni szándékozó Fues nevű tübingai nyomdással is kapcsolatban állt, s így pontosan értesült a kézirat sorsáról, amelyet sajnos Béccsel is közölt. Metternich - Heckenast jelentése nyomán - le tudta foglaltatni a nyomás alatt lévő művet, s 1847 februárjában - többek között e művéért - börtönözték be Táncsicsot.¹⁰⁰ A *Literatura* c. folyóirat 1931-es évfolyamában egy Heckenast elleni éles támadás olvasható, melynek írója feltételezi, hogy Wesselényi Szózatára - mely Wigandnál jelent meg Lipcsében 1843-ban, de Halléban nyomtatták -, szintén ő hívta fel a bécsiek figyelmét. (Ennek német változatát a pesti Geibel terjesztette.) Mindez lehetséges, de e művet a revízió mégis jóval szelídebben fogadta, mint a korábbi Wesselényi kötetet, a *Balítéletekről* címűt.

Heckenast és Landerer neve korunkban is - március idusán - mindig előtérbe kerül, állítván, hogy nyomdájuk a forradalmi cselekedetek része lett.¹⁰¹ Ez azonban nem Heckenast érdeme volt. Landerer viszont valóban a forradalom szolgálatába állt.

Landerer Lajos 1824-től volt Pesten nyomdatulajdonos, aki az évek során igen modern technológiát valósított meg üzemében. 1848 májusában ismét Kossuthtal került kapcsolatba, aki nyilván belátta, hogy a Pesti Hírlap ügyében Landerer kénytelen volt Bécs kérésének eleget tenni. Ha Kossuth nem lett volna kapzsi, e terv meghiúsult volna. Eltelt viszont négy év, s Kossuth úgy vélte, hogy a legjobban felszerelt pesti nyomda vezetőjét érdemes lesz megbízni a forgalomba hozandó bankjegyek kinyomtatásával. Elég óvatos volt, amint az az országos főszámvevőségi osztály igazgatójához írt május 13-i soraiból is kitűnik: „Kérem kegyedet - hívassa magához Landerert, s ne sajnáljon vele értekezni a Trésorjegyek csinos nyomtatása iránt... Ha olcsón nem csinálja - az Universitas Nyomdájában készíttetem vagy lytographiroztatom.”¹⁰²

Végül is megegyeztek, s a Károly-kaszárnya Gránátos utcai épületrészában beindult a bankjegynyomda. Ügyvezető igazgatója Conlegner Károly reáliskolai tanár lett, vésnöke Wachtler F. és Classohn A., a litográfiai osztályt az egykori Váci utcai kottakereskedő és könyomda-tulajdonos sakkozó, Grimm Vince vezette, a főszerkesztő Malatini Antal volt. Az öntőosztályt Ockenfusz Oszkár irányította, a rajz és mintakészítő pedig Tomala korábbi segítőtársa, Tyroler József lett. Az első bankók 1848. augusztus 6-án kerültek forgalomba.¹⁰³

⁹⁹ Tábori Kornél: Heckenast mint kém. = Tábori Kornél: Titkosrendőrség és Kamarilla. Bp. 1921. Athenaeum. pp. 68-69., 231.; Az igazi Heckenast. A bécsi titkos levéltár adatainak felhasználásával. *Literatura*, 1931. pp. 55-58.

¹⁰⁰ Heckenast jelentése: Kancelláriai iratok 1846:1136. Id. Vizsota I. p. 188.

¹⁰¹ Heckenast és Landerer nyomdájában készült a 12 pont és a Nemzeti dal. Petőfi írja: „Elszavaltam először az ifjak kávéházában, azután az orvosi egyetemen, azután a szeminárium terén, végre a nyomda előtt.” Sok helyütt szavalt még Petőfi, így ápr. 6-án a Múzeumkertben is. Március 15-én viszont nem, legalábbis a szemtanúk egyike sem igazolja. Ez tehát egy legenda, amely nem túl távoli dátumok egybemosódásából alakult ki. Vö. Kerényi Ferenc: „Talpra magyar...!” Bp. 1985. Corvina. A dokumentumok melléklete, pp. 12-13.

¹⁰² Kossuth levele Weisz Bernát Ferenchez, az országos főszámvevőségi osztály igazgatójához. = Sinkovics István (szerk.): Kossuth Lajos az Első Magyar Felelős Minisztériumban. Bp. 1957. Akadémiai, pp. 137-138.

¹⁰³ Faragó Miksa: A Kossuth-bankók kora. Bp. (1912). Nyugat, p. 115.; Uő: A szabadságharc pénzügye. A Landerer és Heckenast cég bankógyártási pöre. = Budapesti Hírlap, 1911. jún. 4. p. 42.

Landerer nemcsak a bankók nyomdai munkálatait vezérelte, de ő nyomatta az ideiglenes rendeleteket is, a Városligetben pedig tábori nyomdát hozott létre.

Fitz József találóan jellemezte kettejüket az 1848-1849-es nyomdászatról írt munkájában: „Landerer közkedvelt pesti figura, gavallér, nagy mulatozó és tréfacsináló, pezseg benne az életkedv. A hűvös Heckenast már kevésbé népszerű, a tekintélye azonban nagy, mind a szakmában, mind a pesti városházán. Landerer lobogó magyar hazafi, noha a kiejtése erősen németes, Heckenast mindig alkalmazkodik a pillanathoz és a helyhez, miközben kételkedve nézi a politika alakulását s óvatos minden lépésében. Landerer nem fukarkodik, készséggel bérel a szívébe zárt nyomdász-tanonciskola számára helyiséget s az iskola egyik oktatójának, Árkossy Booch Frigyesnek - ki a hadjáratban mint huszárfőhadnagy és vívómester Buda megvívásából megtépetten tér vissza - új egyenruhát ajándékoz csupa lelkesültségből. Heckenast szigorúan bánik a pénzzel, s húzódva méri az előlegeket. Mégis kitűnően összeférnek.

1848-ban az övék az ország legnagyobb nyomdája: 4 gyors- és 5 újszerű vassajtóval. A haladó szellemű nyomda ellenlábasa a hagyománytisztelő Károlyinak. Itt jelent meg a Pesti Hírlap, az Életképek (no meg a Pester Zeitung és melléklete, a Volkstribun), 1849-ben az Esti Lapok. És még egyebek, összesen 8 magyar lap. A könyvek száma 1848-ban 89 magyar, 29 német, 1 tót; 1849-ben 23 magyar és 7 német. Itt jelennek meg a szabad sajtó termékei, itt a »Lapok Petőfi Sándor naplójából«. A 149 könyv közt azonban többnyire csak Heckenast kiadványai a terjedelmesek (Fogarasi szótárának II. kötete 700 lap, Kisfaludy Sándor Minden munkái 650, Császár Ferenc Váltótörvénykezési irománypéldái. A közös számlára kiadottak közt vastagabb kötetek az 1847/48. évi országgyűlés ívrétű irományai, jegyzőkönyvei és naplói. A többi, vagy legalábbis nagyja röpirat, kb. 50 lapnyi átlaggal. De ezek a röpiratok hatalmas kavarodást okoztak.»¹⁰⁴

A szabadságharc bukása után Landerer bujkálni kényszerült. Később Vácott élt birtokán, betegen. 1854-ben hunyt el. Heckenastot is perbe fogták, elsősorban az általa kiadott, s a forradalmat támogató napilapjai miatt. Végül is fölmentették. Továbbra is Pesten élt, s jelentős művek sorát jelentette meg, ezeken 1863-ig a „Landerer és Heckenast” megjelölés olvasható. Heckenast neve több mint 900 könyvön szerepel kiadóként! Kiadója az 1873-ban létrejött Franklin Részvénytársaság alapja lett. Ezután Pozsonyban élt, ahol 1878-ban hunyt el.

Igazságtalanok lennénk, ha Heckenast egész életművét az 1850 előtti tevékenységével jellemeznénk. Az azt követő negyedszázadban ugyanis változtak a heckenasti elvek, amelyeket így summáz D. Szemző Piroska: „...hatalmas sajtóvállalkozásainak, kiadványainak is nagyrésze haladó és ellenzéki eszméket szolgáltak, ilyen szellemű írógárdáját, még nagy üzleti veszteségei mellett is, a legmesszebbmenően támogatta - s nemcsak magyar írókat, bécsi, sőt németországiakat is... Segíti pénzzel, összeköttetéseivel - a bécsi kancellárián Wirkner Lajos, Kecskeméthy Aurél és Kelemen Mór barátai - az emigrációban élő írókat; ha kéri, ellátja kinti tevékenységükhöz szükséges irodalommal, saját kiadványaival, közvetít családtagjaikhoz, mert sokat utazik, Ausztriába, Németországba - főleg Lipcsébe -, de Londonba is. Éppen összeköttetései és pénze segíti őt keresztül a rendőrségi üldözéseken, van úgy, hogy szabadságvesztésre ítélik, nemcsak bírságot fizet, aztán elsimul egy időre minden, jó taktikus. Ez a modern, haladó szellemű, kapitalista kiadó és üzletember, a legharmonikusabban összeegyezteti üzleti és politikai elveit: 1860-tól már teljes meggyőződése, hogy a polgárságnak kell az országban átvennie a vezető szerepet, s a polgárosodásnak biztos bázisa az anyagi fedezettel bíró, virágzó ipar és kereskedelem... Míg Jókai és határozati pártja előbb a közjogi kérdést akarták megoldani, Heckenast és baloldali köre a gazdasági függetlenség függvényének tekintették a közjogit... Heckenast és baloldali írói köre egyelőre a »békés

¹⁰⁴ Fitz József: A magyar nyomdászati 1848-1849. Bp. (1949). Hungária, pp. 167-168.

fejlődést«, radikalizmusuk mérséklésének és végső soron a Béccsel való megegyezésnek taktikáját választják.¹⁰⁵ Ezt igazolja az 1861-62-ben Vajda szerkesztette, s általa kiadott *Magyar Sajtó* is.

Nem célunk Heckenast 1850 utáni tevékenységének részletes elemzése, de ellentmondásosságában is kiemelkedő jelentőségű kiadói munkásságára ismételtén utalnunk kell (említsük meg például az 1850-ben általa útjára indított *Újabb kori ismeretek tárá*t, s abban a „Batthyány Lajos” szócikket).¹⁰⁶ Érdemes lesz hát a jövőben még alaposabban feltárni munkásságát, hogy a *Literatura* 1931-es cikkírójával együtt végre választ kapjunk kérdéseinkre: milyen is volt az igazi Heckenast?

*

¹⁰⁵ Szemző Piroska: Heckenast és Vajda. Lásd a 93. jegyzetet.

¹⁰⁶ És utalnunk kell arra is, hogy lexikonainkban a könyvkereskedőkről írt címszavak igencsak pontatlanok. Íme néhány példa a Budapest Lexikonból:

p. 365: „Wiegand Ottó az 1816-ban Kassán alapított könyvkiadó vállalatát 1827-ben Pestre helyezte át. Ezt 1832-ben átvette Heckenast Gusztáv, aki Landerer Lajossal 1840-ben társulva hozzácsatolta a még 1715-ben alapított nyomdát.”

p. 642: „Landerer János Sebestyén bajor nyomdász 1727-ben alapította - harmadikként Budán - nyomdaüzemét. A vízivárosi nyomda halála után özvegye, majd fia, Landerer Lipót Ferenc kezébe került. Ennek halála után özvegye eladta (Bagó Márton, Gyurián József), ám már 1824-ben újra Landerer (ifj. Landerer Lajos) vezetése alá került, s átköltözött a pesti Károly-kaszárnyába (ma Fővárosi Tanács épülete). 1840-ben a volt Wiegand-féle könyvkereskedés tulajdonosával, H. G.-al társult, s a vállalkozás akkortól viselte a Landerer és Heckenast nyomda nevet.”

A fentiekhez csak annyit, hogy a budai Landerer nyomda kb. 1723-ban jött létre és soha nem költözött át Pestre. A pesti Landerer nyomda viszont 1784 óta viseli e családnevet. A H.-L. társulás 1841-es. A nyomda kettejük nevét soha nem viselte. (Lásd részletesebben: Bükyné Horváth Mária: A Landerer-család és nyomdászati vállalkozásai. = Magyar Könyvszemle, 1966. pp. 10-27.)

p. 642: Landerer Lajos „... 1824-ben vette át korábban elhunyt apja pozsonyi, kassai és pesti Hatvani (ma Kossuth Lajos) utcai nyomdáját, s ezeket magas színvonalra fejlesztette.”

Megjegyzés: a kassai nyomdát nem örökölte Landerer Lajos. Az utóbbi két címszó a nyomda helyének meghatározásában is eltérő.

p. 642: Landerer: „Üzemében készült 1848-ban Petőfi *Nemzeti dala* és a *Tizenkét pont*.”

p. 430: Heckenast: „Műhelyükből került ki 1848-ban a *Talpra magyar* és a *Tizenkét pont*.”

p. 1203: Trattner Nyomda: „T. J. T. magyarországi születésű bécsi udvari nyomdász alapította Pesten 1783-ban, a belvárosi Trattner-házban, az akkori Úri u. és Gránátos u. (ma Petőfi Sándor u.-Városház u.) sarkán. Az üzem vezetését rokonára, az Egyetemi Nyomda igazgatójára, T. M.-ra bízta...”

Megjegyzés: a fenti két utca lényegében párhuzamos, így azok sarkán aligha állt nyomda.

p. 266: *Eggenberger*: „Az első m. könyvkereskedések egyike Pesten. 1768-ban alapította Weigand János György (...) A 19. sz. első felében a Barátok terén (a mai Károlyi M. u. északi része) álló üzlet...”

p. 287: *Emich G.* könyvkereskedés és nyomda: „1848 tavaszán alapította Eisenfels Rudolf a lipótvárosi Háromkorona utcában, aki 1850-ben társult Emich Gusztávval, majd 1852-ben társának átadta a vállalkozás vezetését. Emich előbb az Úri u. 8. sz. alatt (ma Petőfi Sándor u.), majd a Kígyó u. sarkán nyitott üzletet, végül a Barátok terén álló (ma Felszabadulás tér) Sándor palotába költözött.”

p. 1018: „Sándor-palota (I. Szent-György tér 1-2. sz.)...”

Megjegyzés aligha szükséges.

Nyomdák és nyomdászok, könyvek és kereskedők, cenzorok és revizorok, engedélyezett és tiltott könyvek, Lipcse és Pest. Nagyszámú, néha megfejthetetlen adat. És ki gondolta volna, hogy a pesti könyvnyomtatás első száz évében - 1757 és 1857 között - ezek jó része egyetlen utca házseit járva felidézhető. Így hát a Váci utca nem egyszerűen a pesti könyvkereskedelem szülőhelye, hanem a honi művelődéstörténet nagy titkainak tudója is. És ha jól kérdezzünk, e titkok némelyikére fény derül.

1857 után új nevek és új kérdések bukkannak elő: Ráth Mór és Abafi-Aigner Lajos, a Révaiak és mások, akik Váci utcai kereskedőkként lettek a magyar kultúra komoly támogatói. Őket talán majd máskor faggatjuk arról: mit tudnak még a könyves utca könyves történeteiről.

Időrendi mutató

A Váci utcai könyvkereskedők (1770-1857)

1770-től	Weingand és Köpff	(Váci u. 11/b.)
1786-tól	Liedemann (1789-ig Garay is) (zenei)	(Váci u. 25.)
1798-95	Lindauer (1790-ig Diepold is)	(Váci u. 11/b.)
1791-95	Pauer	(Váci u. 20.)
1803-14 ¹⁰⁷	Institoris	(Váci u. 11/b.)
1804-66	Hartleben	(Váci u. 10.)
1806-11	Schreyvogel és Riedl (zenei)	(Váci u. 13.)
1815-31	Ivanics (antikvárium)	(Váci u. déli fele)
1822-31	Lichtl (zenei)	(Váci u. 13.; Váci u. 21-23.; Váci u. 2.)
1827-31	Tomala (zenei)	(Váci u. 7.)
1831-37	Tomala (zenei)	(Váci u. 6.)
1827-32	Wigand	(Váci u. 19.)
1830-tól	Müller K. (zenei)	(Váci u. 1-3.)
1831-42	Grimm (zenei)	(Váci u. 2.)
Kb. 1832-től	Kilián testvérek	(Váci u. 2.)
1832-89	ifj. Kilián	(Kezdetben: Váci u. 1-3.)
1833-47	Heckenast (és Landerer) (utóda: Edelmann, Lauffer, Stolp)	(Váci u. 19.)
1845-64	id. Treichlinger (zenei)	(Váci u. 7.)
1847-54	Edelmann	(Váci u. 19.)
1854-től	Lauffer (majd Stolp)	(Váci u. 19.)
1857-től	Ráth	(Váci u. 5.)

¹⁰⁷ Nem bizonyítható.

Helyrajzi mutató

A Váci utcai könyvkereskedők (1770-1857)

Váci u. 1-3.	Müller K. (zenei)	(1830-tól)
Váci u. 1-3.	ifj. Kilián	(1832-től)
Váci u. 2.	Lichtl (zenei)	(1830-31)
Váci u. 2.	Grimm (zenei)	(1831-40)
Váci u. 2.	Kilián-testvérek	(kb. 1832-től)
Váci u. 5.	Ráth	(1857-től)
Váci u. 6.	Tomala (zenei)	(1831-37)
Váci u. 7.	Tomala (zenei)	(1827-42)
Váci u. 7.	id. Treichlinger (zenei)	(1845-64)
Váci u. 10.	Hartleben	(1804-66)
Váci u. 11/b.	Weingand és Köpff	(1770-től)
Váci u. 11/b.	Lindauer (és Diepold)	(1789-95)
Váci u. 11/b. ¹⁰⁸	Institoris	(1803-14)
Váci u. 13.	Schreyvogel és Riedl (zenei)	(1806-11)
Váci u. 13.	Lichtl (zenei)	(1822-27)
Váci u. 16.	Nedötzy Terézia (könyvkötő)	(1820-as évek)
Váci u. 19.	Wigand	(1827-32)
Váci u. 19.	Heckenast (és Landerer) (utóda: Edelman, Lauffer, Stolp)	(1833-tól)
Váci u. 20.	Pauer	(1791-95)
Váci u. 21-23.	Lichtl (zenei)	(1827-30)
Váci u. 25.	Liedemann (zenei)	(1786-tól)
Váci u. déli részén.	Ivanics (antikvárium)	(1815-31)

¹⁰⁸ Nem bizonyítható.

Illusztrációk a Váci utcai könyvkereskedelem történetéhez

A kötet illusztrációs anyaga a Budapest Főváros Levéltára, az Egyetemi Könyvtár, a Magyar Tudományos Akadémia Könyvtára és Kézirattára, valamint a Fővárosi Szabó Ervin Könyvtár Budapest Gyűjteményében őrzött kisnyomtatványok, kéziratok, folyóiratok felhasználásával készült.

A képaláírásoknál a folyóiratok címeit jelezzük, a többi illusztráció kisnyomtatvány, illetve számla.

A hátsó borítón egy múlt századi metszet látható az V., Váci utca 22. sz. épületről, amelyben jelenleg a Stúdium Akadémiai Könyvesbolt található.

A fotóanyagot Hidvégi Violetta rendezte sajtó alá.

A felvételeket Anheuer Tamás készítette.

Főbb forrásmunkák

Aigner I.

Aigner Károly: A könyvnyomdászat történetének vázlata. I. Bp. 1883. Wilckens és Waidl. 168 p. (Eredetije a Corvina 1882-83. évfolyamaiban.)

Aigner II.

Aigner Károly: A magyar nyomdászat fejlődése a XIX. században. 1-12. = Corvina, 1889. (Folytatásokban.)

Aigner III.

Aigner Lajos: A magyar könyvkereskedelem a század elején, 1-4. = Corvina, 1879. (Folytatásokban.)

Ballagi I.

Ballagi Aladár: A budapesti könyvkereskedés 1790-ben. = Figyelő 1877 (3. köt) pp. 39-47.

Ballagi II.

Ballagi Aladár: A magyar nyomdászat történelmi fejlődése 1472-1877. Bp. 1878. Franklin. 248 p.

Ballagi III.

Ballagi Géza: A politikai irodalom Magyarországon 1825-ig. Bp. 1888. Franklin. 847 p.

Békési

Békési Emil: Adalék könyvkereskedésünk XVIII. századbéli történetéhez. = Magyar Könyvszemle, 1901. pp. 266-269.

Bertók

Bertók Lajos: Egy elveszettnek hitt pesti könyvkereskedői katalógus a XVIII. századból. = Magyar Könyvszemle, 1956. pp. 251-252.

Bierbauer

Bierbauer Virgil: Pesti építőmesterek munkássága 1809-1847. = Tanulmányok Budapest múltjából, I. köt. Bp. 1932. Bp. Székesfőv. Kiad. pp. 76-98.

Blaskovits I.

Blaskovits, Alexander: Pesther und Ofner Wegweiser. 1-17. évf. 1836-1852. Ofen, 1835-1851. Gyurián-Bagó.

Blaskovits II.

Blaskovits Sándor: Budapesti utasító. Közhasznú időmutató 1848. szökő évre. Buda, 1847. Gyurián és Bagó. 130 p.; Ua. 1849-re. Pest, 1849. Müller. 129 p.

Bp. Bibliográfia

Könyvkiadók, könyvkereskedők. = Zoltán József-Berza László (szerk.): Budapest történetének bibliográfiája. III. köt. Bp. 1964. FSZEK. pp. 320-333. (Sajnos sok pontatlan adattal.)

Bp. Lexikon

Berza László (szerk.): Budapest Lexikon. Bp. 1973. Akadémiai. 1335 p. (A könyvkereskedelemre és nyomdászatra vonatkozó adatai elképesztően pontatlanok.)

Csapodi I.

Csapodi Csaba: A magyarországi nyomtatványok nyelvi megoszlása 1800-ig. = Magyar Könyvszemle, 1946. pp. 98-104.

Csapodi II.

Csapodi Csaba: Könyvtermelésünk a XVIII. században. = Magyar Könyvszemle, 1942. pp. 392-398.

Dorffinger

Dorffinger, J. Andreas: Wegweiser... Pest, 1827. Trattner 648 p.

Feldmann

Feldmann's Wegweiser... Átdolgozta: J. Ch. Seiz. Pest, 1855. Heckenast. (A könyvkereskedőkről: pp. 150-151.)

Felhő-Vörös

Felhő Ibolya-Vörös Antal: A helytartótanácsi levéltár. Bp. 1961. Akadémiai. (Elsősorban: pp. 97-99., 218-230.)

Firtinger I.

Firtinger Károly: Hazánk könyvnyomtatói Hunyadi Mátyás idejétől 1848-49-ig. Grafikai Szemle, 1892-94. (Folytatásokban.)

Firtinger II.

Firtinger Károly: Ötven esztendő a magyarországi könyvnyomtatás közelmúltjából. Bp. 1900. Könyvnyomdászok Szakköre. 222 p.

Fitz

Fitz József: A magyar nyomdászat 1848-1849. Bp. (1948). Hungária. (Hungária könyvek 13.)

Fodor

Fodor Ferenc: A magyar térképírás. 2. köt. Bp. 1953. Honvéd Térképészeti Intézet. 309 p.

Fülöp I.

Fülöp Géza: A könyv- és könyvtári kultúra a kapitalizmus időszakában 1789-1917. 1-2. köt. Bp. 1977. Tankönyvkiadó. 288, 82 p. (Egyetemi jegyzet.)

Fülöp II.

Fülöp Géza: A magyar olvasóközönség a felvilágosodás idején és a reformkorszakban. Bp. 1978. Akadémiai. 290 p.

Gárdonyi I.

Gárdonyi Albert. Hazai könyvtermelésünk a Pragmatica Sanctio korában. = Magyar Könyvszemle, 1944. pp. 1-18.

Gárdonyi II.

Gárdonyi Albert: Hazai könyvtermelésünk a könyvkereskedés önállósítása korában. = Magyar Könyvszemle, 1944. pp. 148-166.

Gárdonyi III.

Gárdonyi Albert: Magyarországi könyvnyomdászat és könyvkereskedelem a 18. században. Bp. 1917. Lantos. 64 p. (Könyvtári füzetek 2.)

Gárdonyi IV.

Gárdonyi Albert: Régi pesti könyvkereskedők. Bp. 1930. OSZK. 116 p. (Könyv. a Magyar Könyvszemléből) (OSZK kiadványai 2.)

Gulyás

Gulyás Pál: Pesti könyvkötőcéh-szabályok 1746-ból. = Magyar Könyvszemle, 1913. pp. 247-251.

Haeufler

Haeufler, J. V.: Buda-Pest. Historisch-topographische Skizzen. 1-3. r. Pest, 1854. Emich. 131, 84, 322 p.

Haraszti I.

Haraszti Károly: A magyar könyvkiadás és könyvkereskedelem a múlt század első felében. Adalékok. = Könyvtári Szemle, 1914. pp. 76-81., 105-114., 135-144. (Reprint: 1979)

Haraszti II.

Haraszti Károly: A pesti nyomdák a 19. század első felében. Adalékok. = Könyvtári Szemle, 1915. pp. 70-85. (Reprint: 1980)

Hartleben

Hartleben's historisch-romantischer Polyglotte-Führer durch die Städte Pest und Ofen. Pest-Bécs-Lipcse, 1857. Hartleben. 310 p. (Négy nyelvű)

Isoz

Isoz Kálmán: Zeneműkereskedelem és kiadás a régi Pest-Budán. = Magyar Zenei Szemle, 1941. pp. 117-137., 145-168. és klny.

Ivanics

Pest szab.kir. város házjegyzéke. Pest, 1848. Ivanics. 206 p.

Jung

Jung, Joan: Adressbuch der Königlichen Frey-Stadt Pesth. Pest, 1815. Leyrer, Eggenberger, Müller. 212, 12 p.

Kazinczy

Váczy János (szerk.): Kazinczy Ferenc levelezése, 1. köt. Bp. 1890. Akadémia. - 10. köt. Bp. 1900. MTA. (Elsősorban a korai levelekből válogattunk; a sorozat kiadása 1900 után folytatódott.)

Kilián

Der wohlfeiste und zuverlässigste Fremdenführer durch Pesth und Ofen und ihre Umgebungen. 3. kiad. Pest, 1844. Kilián Gy. 234 p.

Kókay

Kókay György (szerk.): A magyar sajtó története 1. 1705-1848. Bp. 1979. Akadémiai. 832 p.

Kollin

Kollin Ferenc (szerk.): Budapesti üdvözlét. Bp. 1983. Helikon. 221 p.

Kollin-Schweitzer

Kollin Ferenc-Schweitzer Pál. A könyvkereskedelem 1867-1945. Bp. (1979). MKKE. 51 lev. (Jegyzet a könyvesbolti eladó szakmunkásképző tanfolyam hallgatói számára.)

Kósa I.

Kósa János: Könyvkereskedelem. = Kósa János: Pest és Buda elmagyarosodása 1848-ig. Bp. 1937. Általános ny. pp. 227-239.

Kósa II.

Kósa János: Az utánnyomás eltiltása Magyarországon. = Magyar Könyvszemle, 1940. pp. 377-389.

Kovács

Kovács Máté (szerk.): Könyv és könyvtár a magyar társadalom életében, i. köt. Az államalapítástól 1849-ig. Bp. 1963. Gondolat. 747 p.

Kováts

Kováts László: Könyvnyomdánk a jelen század harmadik tizedében. = Magyar Könyvszemle, 1899. pp. 359-366.

Leyrer

Leyrer, Joseph: Die Stadt Pesth und ihre Gegend. Aus Briefen eines Fremden an seinen Freund. Pest, 1803. Leyrer. 171 p.

Mályuszné

Mályuszné Császár Edit: Megbíráltak és bírálók. A cenzúrahivatal aktáiból 1780-1867. Bp. 1985. Gondolat. 672 p.

Markos

(Markos Béla): Magyarországi nyomdahelyek, nyomdák és kiadók 1712 és 1850 között. Bp. 1956. OSZK. 60 p. (Soksz. gépirat.)

Nagy I.

Nagy Lajos: Budapest története 1790-1848. = Kosáry Domokos (szerk.): Budapest története a török kiűzésétől a márciusi forradalomig. Bp. 1975. pp. 255-556. (Budapest története 3.)

Nagy II.

Nagy Zoltán: A magyar litográfia története a XIX. században. Bp. 1924. A szerző kiad. 135 p.

Némethy I.

Némethy Károly: A pest-budai árvíz 1838-ban. Bp. 1938. (Székesfőváros kiad.) 387 p.

Némethy II.

Némethy Lajos: Nyomdászok, könyvkereskedők és könyvkötők Budán és Pesten a XVII. és XVIII. században. = Magyar Könyvszemle, 1901. pp. 53-62.

Novák

Novák László: A nyomdászat története. IV. könyv: XVIII. század. Bp. 1928. A szerző kiad. 144 p.; V. könyv: 1801-1867. Bp. 1928. Ua. 120 p. (Grafikai művészetek könyvtára 10-11.)

OSZK

Markos Béla (szerk.): Magyarország bibliographiája 1712-1860. VI. köt. Nyomda- és kiadástörténeti mutató. Bp. 1972. OSZK. 561 p.

Patachich

Patachich József: Szabad királyi Pest városának leírása. Pest, 1831. Landerer. 107 p.

Petrik

Petrik Géza (szerk.): Magyarország bibliographiája 1712-1860. 1-4. köt. Bp. 1888-1892. (Reprintben is.)

Podhradczky

Podhradczky József: Buda és Pest szabad királyi városoknak volt régi állapotjokról. Pest, 1833. Beimel. 147 p.

Ráth I.

Ráth, Paul: Adressbuch der Stadt Pesth auf das Jahr 1803. Buda, 1803. Landerer. 198 p.

Ráth II.

Ráth, Paul: Adress-Kalender der königlichen Freystadt Pest, auf das Jahr 1805. Vác, 1805. Gottlieb. 132 p.

Roboz

Roboz Andor: A magyar könyvkiadáság úttörői. = Beöthy Zsolt (szerk.): A magyar irodalom története. 2. köt. 2. kiad. Bp. 1900. Athenaeum pp. 635-650.

Rokken I.

Rokken Ferenc: A hajdani Angol Királyné szálloda és az első dunaparti sétány. = Tanulmányok Budapest múltjából, I. köt. Bp. 1932. Székesfőv. kiad. pp. 112-123.

Rokken II.

Rokken Ferenc: Az Erzsébet-híd és a Belváros szabályozása. = Tanulmányok Budapest múltjából. 3. köt. Bp. 1934. uo. pp. 47-61.

Rómer

Rómer Flóris: A régi Pest. Bp. 1873. Eggenberger. 240 p.

Sashegyi I.

Sashegyi Oszkár: I. Ferenc nyomdapolitikája. = Magyar Könyvszemle, 1943. pp. 368-382.

Sashegyi II.

Sashegyi Oszkár: II. József sajtópolitikája. = Századok, 1958. pp. 88-118.

Sashegyi III.

Sashegyi Oszkár: Zensur und Geistesfreiheit unter Joseph II. Bp. 1958. Akadémiai. 244 p. (Studia historica 16.)

Sashegyi IV.

Sashegyi Oszkár: Az állami könyvcenzúra kezdetei Magyarországon. = Magyar Könyvszemle, 1968. pp. 1-12.

Schams

Schams Ferenc: Wollständige Beschreibung der königlichen Freystadt Pest in Ungarn. Pest, 1821. Hartleben. 18, 500 p.

Schmall I.

Schmall Lajos: Adalékok Budapest Székes főváros történetéhez. 1-2. Bp. 1899. Székesfőv. kiad. 335, 379 p.

Schmall II.

Schmall Lajos: Buda-Pest utcái és terei. Bp. 1906. uo. 192 p.

Sennowitz I.

S(ennowitz) A(dolf): A magyarországi antiquar könyvkereskedelemről. 1-10. = Corvina, 1888-89. (Folytatásokban.)

Sennowitz II.

Sennowitz Adolf: A budai és pesti könyvkereskedelem a múlt század második felétől 1831-ig. Corvina, 1896. (Folytatásokban. Az egyes cikkekre a jegyzetekben hivatkozunk.)

Siklóssy

Siklóssy László: Hogyan épült Budapest? (1870-1930.) Bp. 1931. Főv. Közmunkák Tanácsa. 621 p. (Reprint: 1985).

Steinhofer

Steinhofer Károly: A magyar könyvnyomtatás és könyvkereskedelem rövid története a legrégebb időktől napjainkig. Bp. 1915. Lampel. 124 p. (A könyv története I.)

Szemző

Szemző Piroska: Német írók és pesti kiadók a XIX. században. 1812-1878. Bp. 1931. Pfeifer. (Német philologiai dolgozatok 47.)

Tarr

Tarr László: A régi Váci utca regényes krónikája. Bp. 1984. Helikon. 135 p.

Tekusch

Tekusch, August: Der Fremde in Pesth und der Pesther in der Vaterstadt. Eine topographische Beschreibung. Pest, 1935. Eggenberger. XX, 135 p.

Tomala

Tomala Ferdinánd: Buda és Pest városoknak és környékeinek tekinteteik, hozzá kapcsolt leírással. Pest, 1827. Trattner.

Torzai

Torzai Tamás: A magyarországi könyvkereskedelem a XVIII. században. Bp. é.n. MKKE. 45 lev. (Jegyzet a könyvesbolti eladó szakmunkásképző tanfolyam hallgatói számára.)

Trócsányi

Trócsányi Zoltán. Könyvkiadók családságai a XVIII. században. = Magyar Könyvszemle, 1940. pp. 403-405.

Varga

Varga Sándor: A Magyar Könyvkereskedők Egyletének alapítása. Bp. 1980. MKKE. 188 p.

Viszota I.

Viszota Gyula: Néhány cenzúrai eset 1846-47-ben. = Budapesti Szemle, 1924. (157. köt.) pp. 179-193.

Viszota II.

Viszota Gyula: Cenzurai különösségek a XIX. század második negyedében. == Adatok a Magyar Tudományos Akadémia és a XIX. század első felének történetéhez. Bp. 1926. MTA. pp. 61-102.

Vojdissek

Vojdissek, Josef: Adressbuch der königlichen freyen Stadt Pesth. Pesth, 1822. Trattner. 232 p. (Ua. 1827. Pesth, 1827. Trattner. 308 p.)

Wodianer

Wodianer Arthur: Könyvkereskedés. = Matlekovits Sándor (szerk.): Magyarország közgazdasági és közművelődési állapota ezeréves fennállásakor. 9. köt. Bp. 1898 Pesti könyvny. 499-508.